

Præster og menigheder i oplysningstiden 1770—1800.

Af L. Koch.

Slutningen af det 18de århundrede vil altid øve en særegen tiltrækning på alle, der beskæftiger sig med historien. Det var den såkaldte oplysning, der som en stormflod gik hen over Evropa, og da ved det 19de århundredes begyndelse dens kraft var brudt, var meget, af hvad der havde staaet gennem århundreder, omkastet, og nye tanker og en ny livsbetragtning havde fundet vej også til Danmark. Enten man nu vil betragte det, der den gang skete, som et indbrud af hedenskab i kirken eller som en nødvendig opløsning af jorden, forat den kunde bære ny sæd, så er det en forudsætning for at forstå de følgende tider, at det klares for os, hvad der den gang skete. Det er som et bidrag til en sådan forståelse, det her skal forsøges at give et billede af, hvorledes det stod til med præster og menigheder i de sidste 30 år af det 18de århundrede, altså både i tiden før og under den franske revolution.

Universitetet vil selvfølgelig altid have en stor indvirkning på præstestanden. Men den teologi, som lærtes på Københavns universitet, var ikke længer den gamle lutherske, men anvendelsen af den i Tyskland opståede *Wolfske filosofi* på kirkens lære, hvorefter fornuft og åbenbaring ikke kunde stride mod hinanden, men den sidste egentlig kun var et supplement til, hvad fornuften kunde nå ad sine egne veje. Samtidig fastholdtes dog, at skriften

.

i strengeste forstand var inspireret, ikke en tøddel af den kunde rokkes, men når fornuften tog fat på at undersøge dens lærdomme, skulde det nok vise sig, at de ikke stred imod den. På den måde skulde hele kristendommens indhold kunne bevares og forsvares mod de mange angreb, der gjordes på den.

Men der var i virkeligheden gjort så store indrømmelser til, hvad man i vore dage vilde kalde den moderne bevidsthed, at standpunktet var blevet uholdbart. Man havde brudt med hele fortiden og dens udvikling for, som man mente, at vende tilbage til den hellige skriffs simple og oprindelige kristendom. Men hvad man uddrog af skriften var kun en lære. Det var denne og ikke frelsens kendsgerninger, man opbyggedes af, fordi det var lærdommene, som fornuften ene kunde fatte. Hele den tredie artikel om åndens gerning i menigheden var traadt i skygge, fornuften var så at sige sat i åndens sted. Dertil kom, at teologerne gik ind på, hvad der egentlig var den bærende kraft i de nye tanker, at det var den store grundfejl, at man havde anset den menneskelige natur for fordærvet ved synden. Denne kom kun af mangel på tilstrækkelig oplysning; når overtro og falske forestillinger bortskaffedes, vilde det onde være overvundet, og en guldalder komme på jorden. Herved svækkedes hele forsoningens betydning, og prædikenen måtte, når den kun skulde tale til fornuften, få et andet præg end tidligere, idet den kom til at gå ud på at undersøge og bevise.

Den mand, der især gav teologien ved Københavns universitet denne retning, var Peder Rosenstand Goiske, som i 20 år (1749—69) var den mest ansete professor. Men også efter hans tid sluttede ikke blot universitetsprofessorerne Balle og H. F. Janson sig til den samme retning, men alle de mænd, der nød nogen teologisk anseelse: Guldberg, Bastholm, Cramer, B. Münster o. fl.

Efter 1772, da det teologiske fakultet omtrent fornyedes, kom der et nyt moment ind i det teologiske stu-

dium, i det bibelstudiet fremdroges. Det havde hidtil været aldeles forsømt, idet man egentlig gik ud fra, at hele skriftens indhold var optaget i det dogmatiske system, og det var kun dette, studenterne lærte og eksamineredes i. Da Pontoppidan 1756 havde udtalt ønsket om, at de studenter, der fik første karakter, skulde prøves i moral og eksegeese, afviste både P. Holm og Rosenstand Goiske det som umulige fordringer¹⁾. Der holdtes i den følgende tid så godt som ingen eksegetiske forelæsninger. Men Balle og flere af de andre yngre teologer havde været i Leipzig og var påvirkede af Ernesti, hvis store Fortjeneste det var på ny at have kaldt bibelforskningen til live, og de stræbte nu selv her hjemme at gøre det samme, og ved forordning af 6. Februar 1773 bestemtes det, at der skulde ved eksamen forlanges, at kandidaterne skulde kunne fortolke en, foreløbig dog kun ringe, del af det nye testamente. Hermed var dogmatikkens eneherredømme brudt. For Balle var dens betydning egentlig kun, at den var en genvej til skriftens forståelse; man kunde studere denne i mange år uden at lære det samme, som på kort tid kunde læres af dogmatiken. Dette vil altså sige, at dogmatikken nu var blevet en hjælpevidenskab for eksegesen²⁾.

Der indførtes tillige andre forandringer ved teologisk embedsekamen; der skulde kræves kundskab om moral, i kirkehistorie og kendskab til de symbolske bøger; og alle professorerne skulde eksaminere hver enkelt kandidat, medens dette hidtil var blevet besørget af den af dem, som studenten, når han indskreves i fakultetet, havde valgt til sin privatpræceptor. — Disse forandringer var så betydelige, at hverken professorer eller studenter straks kunde finde sig tilrette med dem. Den første virkning var, at de teologiske studenteres antal aftog så stærkt, at der 1775

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. I. 314.

²⁾ Balle, Taler ved teologiske forelæsnings begyndelse s. 27. Om tidens teologi, se Teologisk tidsskrift 1906: Den danske teologi i oplysningstiden.

kun var 21, der tog embedseksamen, et antal, der var betænkeligt lille, da både Danmark og Norge skulde forsynes med præster fra Københavns universitet, hvortil der krævedes 50 kandidater årligt¹). — Balle indberettede dette til kancelliet, og han søgte især grunden til, at så få havde meldt sig, i at det var befalet, at alle professorerne skulde eksaminere; dels tog dette for megen tid for dem, og dels kunde kandidaterne ikke udholde at lade sig eksaminere af 3—4 mænd, som alle spurgte forskelligt. De kunde ikke længer vælge sig en lærer, som de holdt sig til, og frygten drev dem til at gøre sig bekendt med tre slags dogmatiske forelæsninger, »da de ikke uden grund forvente, at enhver helst vil have sine spørgsmål besvarede med den forklaring, han selv har givet«. Balle ønskede derfor, at det maatte blive tilladt, at kun to professorer eksaminerede hver dag. Guldberg har ikke været utilbøjelig til at opfylde hans ønske; han har paraferet en skrivelse fra kongen til kancelliet, hvori det udtales, at han finder, der er meget stærke grunde i Balles skrivelse, men han vil dog først høre kancelliet. Men dette vilde ikke indlade sig på nogen forandring af, hvad der en gang var bestemt. Det erklærede, at nedgangen i kandidaternes antal ikke kom af den nye eksamensorden, men af de større fordringer, der stilledes til dem, og det var bedre, der var færre af dem, når de kun var dygtige. Statsrådet resolverede da, at det skulde blive ved forordningen²).

Men Balle skriver tillige i den samme skrivelse, »at teologien nu igen har vundet alt det bifald, som man kan ønske«, og det er upåtvivleligt, at han har ret i, at dens studium, om end kun for en kort tid, tog et opsving. Så længe man virkelig troede på at kunne forene fornuften og åbenbaringen med hinanden, stod der et mål for ung-

¹) J. Møller, Teol. bibl. III, 237.

²) Danske kancellis Rotuli 7. Dec. 1775. Arveprins Frederiks breve til det danske kanc. 16. Novbr. 1775.

dommens øjne, der nok var værd at trachte efter, og denne bestræbelse fik først sit rette grundlag ved skriftstudiet; ti skriften var ensbetydende med åbenbaringen, og det var til denne der skulde vendes tilbage for at finde den ægte oprindelige kristendom, der var formørket ved ørkesløse spekulationer, overtro og anden menneskelig dårskab. Den var ikke blot reglen og rettesnoren, hvorefter al lærdom, alle former og institutioner skulde prøves, men den var kilden, hvoraf alt skulde udledes. De, der virkelig vilde studere, havde den gang dobbelt opfordring til at gøre alvor af skriftstudiet.

En af de dygtigste studenter på den tid, den senere præst og professor Laurids Smith, siger, at teologien lå ham kraftigt på hjertet, og det samme var utvivlsomt tilfælde med mange andre. Det var Balle og Janson, der tiltrak studenterne, som delte sig i partier, eftersom de foretrak den ene eller den anden, og det var den almindelige mening, at de også selv var skinsyge på hinanden. Studenterne dannede prædikeselskaber og selskaber med andre formål, som »at arbejde for det skønne«; medlemmerne oplæste afhandlinger, som de andre kritiserede; lysten til at producere var kendelig vakt ved skrivefriheden; det var opdaget, at man kunde give sig af med at være forfatter uden at besidde synderlig lærdom. Også disputatserne spillede endnu en rolle i studenterlivet, og det at være en øvet og slagfærdig opponent var en åndelig sport, som nød en ikke ringe anseelse. Den alt nævnte L. Smith gik således under navn af »Smith ex auditorio«. Han blev bekendt med en svensk student, der var rømt fra Lund, fordi han havde forført en professordatter, og som nu i København havde ladet sig hverve, og da denne var »en herlig latiner og synderlig stærk i den skolastiske filosofi«, fik han ham til at møde i uniform ved den store doktorpromotion i anledning af arveprinsens bryllup, hvor han naturligvis vakte stor opsigt ved at opponere mod Balle,

der efter Smiths sigende havde sin ulykke med ham og nær en gang var bleven bet¹⁾).

Men det er dog utvivlsomt, at den store mængde af studenterne ikke har haft synderlig videnskabelig interesse, eller i ethvert tilfælde ikke lejlighed til at søge næring for den, da de for deres fattigdoms skyld kun kunde opholde sig kort ved universitetet, hvor de har måttet indskrænke sig til at lære den lektie, de skulde kunne til eksamen, hvor man ovenikøbet den gang kunde nøjes med meget lidt, når man kun attråede 2den eller 3die karakter. Balle siger i en visitatsberetning fra 1785, at det er nødvendigt i almueskolerne at lære katekismus udenad; »ti med egne og selvopfundne ord kan mængden ganske vist ikke forklare sin egen mening om højere ting; ikke mængden af studerende er engang fuldkommen i stand dertil«²⁾).

Dertil kom, at der i hele tidsrummet 1772—84 langt fra var lærefrihed ved universitetet. Der holdtes strengt over, at der hverken der eller i literaturen måtte fremkomme udtalelser, der stred mod kirkens lære, som denne nu opfattedes. Men i Tyskland var det anderledes, der lærtes ved mange universiteter med stor frihed en teologi, der ikke indeholdt synderligt om nogen direkte indvirkning af Gud på verden efter skabelsen, og et skrift som Wolfenbütlerfragmenterne kunde uhindret trykkes. Tiden skulde vise, at megen tvivl og mange oprørske tanker derfra fandt vejen ind i Danmark, og kom til orde, da det guldbergske regiment styrtedes 1784.

Dette måtte så meget mere finde sted som de studenter, der vilde være videnskabsmænd, måtte til udlandet, når de havde endt deres studier i København, og en dagbog holdt af en af dem, A. C. Hviid (1749—88), giver os et godt billede af, hvorledes den nye tids tanker på en sådan rejse fra alle sider trængte ind på en begavet ung mand,

¹⁾ Sorø program 1874 s. 13 f.

²⁾ Kirkeinspektionens arkiv.

der hjemmefra var godt forberedt til at lade sig påvirke af dem. Han rejste 1777 først til Lybek, hvor han fandt Mariekirken »gotisk, ildelugtende og sørgelig ligesom vore«. I Kiel, hvor der iøvrigt ikke var meget at lære, havde han dog glæde af et besøg hos den fra Struensees tid bekendte læge C. J. Berger, hvis sunde menneskeforstand indtog ham over al måde. Han havde aldrig således fattet styrken i beviserne mod materialismens galimatias, som da Berger udviklede disse for ham. — I Hamborg hørte han den bekendte Götze prædike om, at ingen kan tjene to herrer, og fordømme deister, socinianer og moderne filosoffer til den evige ild, »som han beviste bestod af et præparatum af svovl og andre brændbare stoffer«. Hviid udbryder dybt forarget: »Gud, hvor lidt kender dog disse mennesker til alle væsners gode fader! ikke mere end den blinde til rosens farve!«

Rejsens hovedmål var dog Göttingen, hvis Georgia Augusta den gang gjaldt for det ypperste af alle protestantiske universiteter, og som Hviid ikke noksom kan prise. Her holdt kort efter hans ankomst eksegeten professor J. B. Koppe en prædiken, der var meget forskellig fra Götzes. Den handlede om tolerance og om Jødernes tåbelighed, at de kun betragtede dem, der hørte til deres eget folk, som deres næste. Al synd var jo dengang kun tåbelighed, fordi den kun blev begået af mangel på oplysning, og i Göttingen synes man endnu mere end andre steder at mene, at man kunde måle fortiden med nutidens alen. Den højt ansete kirkehistoriker Walch skildrede på en forelæsning »under megen munterhed« pave Hildebrandts karakter: Han tænkte først og sidst, tidlig og sildig på at gøre gejstligheden, »som da med det almindelige navn af Kristi kirke blev kaldet«, til herre over staten. For til dette øjemed at bringe gejstligheden fra fruentimmer og konkubiner skal han have gjort en ung gejstlig til prælat, blot fordi han erfarede, at han ved en kommunion

havde kastet sit tørklæde over et smukt fruentimmers bryster, fordi de forekom ham for fristende. »Den gode Walch fortalte dette med latter og var så vred over, at denne hykler fik kejseren til at gå som pønitent til Italien, at han fortrød på, at han ustraffet kom af verden«.

Troen på oplysningens værdi og foragten for den mørke fortid måtte åbenbart blive stærkt udviklet i Göttingen. Hviid har i stærke ord udtalt begge dele: »Hvad skal den kunne udrette som præst, der ingen grundig kundskab har om sædelæren, hverken kender de gamle sprog eller de nye, i hvilke næsten alle de bedste værker skrives; den, som er uden kundskab om historie og natur og om de rettigheder, han selv som menneske har i naturlige og borgerlige forfatninger, ja endog er aldeles ukyndig i aritmetikkens første grunde? Heraf de usle sætninger, at regenten er sat af Gud, at vor fornuft har slet ingen værdi, at anderledes tænkende bør skys og hades, om de end er de bedste fædre, mænd, venner og borgere, at komedie og dans er synd, at mennesket ikke på nogen måde kan bidrage til sin forbedring, at hele søndagen skal opofres ene til bøn og andagt, at de 10 bud forbinder alle mennesker, at præsterne kan udslette synder eller lade dem stå«. — Grunden til, at de 10 bud ikke kan være forpligtende, er især det 3die bud; »hvorledes skulde man holde det ved Vardøhus, hvor solen ikke går ned om sommeren«? Hviid mener, at apostlene lod Jøderne beholde deres sabbat, men valgte søndagen for at have en dag til at komme sammen »til religionsøvelse og fornøjelse«.

Det er umiskendeligt, at den, der taler således, har været tyngt af det åg, fortidens skikke og tankegang lagde på menneskene, og følt det som en befrielse at kunne afkaste det. Men Hviid var en alvorlig mand, der også kunde få en følelse af, at man ved således at begynde fra neden aldrig nåede højt nok op. Efter at han har udtalt sin taknemlighed over den lykke, der er bleven ham til del ved rejsen og opholdet i Göttingen, anfører han et citat

af Rousseau: »Jeg fornemmer Gud overalt i hans værker, jeg føler ham i mig, jeg ser ham rundt om mig; men så snart jeg vil betragte ham i sig selv, så snart jeg vil søge, hvor han er, hvad han er, hvilket hans væsen er, slipper han fra mig; min ånd forvirres og fornemmer ham ikke mere«. — »Således«, siger Hviid, »vilde man og blive sørgmodig, tror jeg, hvis et menneske uden ophør arbejdede på at befordre vort livs lyksalighed, uden at det var os muligt at se denne velgører med vore øjne eller få at vide, hvem der elskede os således. Dette kan måske være årsagen i, at mange, idet de allermest kunde føle deres lykke, overrumples af en art af tungsindighed«. Her er åbenbart en anelse om den fare, der truede. Kristendommen var blevet en lære i stedet for Guds åbenbaring, derfor kunde man ikke finde den levende Gud. Hviid døde ung »med den tilfredshed og rolighed, som ikkun er den dydige og over fordomme ophøjede mand egen.« Han sagde: »Jeg er vel tilfreds med at dø; jeg ved, jeg går til alle væsners fader; hisset samles vi igen.« Det er hans ven A. Gamborg, som meddeler os dette. Denne, der havde været sammen med ham i Göttingen, så vel som N. D. Riegels, der havde været sammen med ham i Kiel, hørte ligesom han selv til de mest yderligt gående oplysningsmænd imellem teologerne i København¹⁾.

Præsterne var dog i det hele ortodokse, hvis man vil kalde Rosenstand Goiskes disciple således, og der mærkedes ikke meget til, at den nye tids retning var nået op på prædikestolene, i det mindste før efter 1784. Året iforvejen klagede en provst, J. A. Dyssel på Lolland, over at det blev almindeligt, at præsterne oplæste deres prædikener og at de betjente sig af smagens høje stil og nyopdigtede ord, som var uforståelige for almuen. Således

¹⁾ Hviid, Udtog af en dagbog 1777—80. I et anhang, der omhandler en del af hans rejse i Italien, findes beretningen om hans død s. 104.

sagde de ikke biblen eller skriften, men åbenbaringen, hvorved almuen forstod Johannes åbenbaring. Spådommene kaldte de de guddommelige orakler og en sand kristen en borger i Jesu rige. Denne metode, siger Dyssel, har noget lunkent og koldsindigt ved sig i de vigtigste stykker af saliggørelsens orden. Jesus nævnes sjældent uden som den store velgører, den guddommelige gesandt, den guddommelige lærer; den helligånds nådevirkninger tales der meget sparsomt om. Det er sikkert efterligninger af Bastholms prædiken, her sigtes til. Når de retoriske figurer blev det vigtigste af prædiken, var det ikke så underligt, at prædikanterne måtte holde sig til papiret, for at ikke det bedste af, hvad der stod på det, skulde blive glemt.

Men det har kun været et mindretal, som afveg fra de gamle veje. Luxdorph, der var 1ste deputeret i det danske kancelli, hørte en mængde kandidater, der, når de søgte ansættelse, især om sommeren kom ud og prædikede for ham i Søllerød, hvor han lå på landet. I sin kalender har han givet deres prædikener et skudsmål, der naturligvis er meget forskelligt; nogle roser han og mener, at de vil blive gode prædikanter, andre finder han kun ringe. Men han taler aldrig om, at der er nogen, hvis prædiken ikke er ortodoks, før i Juni 1784, da en kandidat Paludan¹⁾ prædikede for ham i Søllerød. Herom skriver han: »Dette er den eneste prædiken, jeg i mine dage har hørt, hvori der var ikke et Guds ord, men vel en mængde unyttige oratoriske eller smagens blomster. Kort sagt, det var en mådelig hedensk eller stoisk deklamation«. Man fristes til at tro, at det var nu efter regeringsskiftet en sådan prædiken vovede sig frem; den skulde få mange efterfølgere²⁾. I generalkirkeinspektionens arkiv findes der en del, rigtig nok meget spredte indberetninger fra biskopperne om deres

¹⁾ Vistnok Johan Paludan, der 1785 blev kapellan i Asminderød og døde 1821 som sognepræst i Fanefjord.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4de R. II. 489.

visitatser både fra danske og norske stifter. Men det er en undtagelse, når nogen af dem udtaler sig dadlende om præsterne, og om afvigelser fra den rette lære tales der aldrig. Tolerancen, der jo ellers var tidens løsen, var åbenbart kun i ringe grad nåt ud til de danske præstegårde. Der indkom ofte andragender fra reformerte kvinder, der var gifte med lutherske mænd, om at måtte gå til alters sammen med disse. I et sådant tilfælde udtalte biskop Schmidt i Kristiania, at ingen luthersk præst med god samvittighed kunde tage en sådan kone til alters, når hun vilde vedblive at høre til den reformerte kirke. Ved en lignende lejlighed skrev en præst O. O. Schytte i Tårs på Lolland, at han heller vilde tage en katolik end en reformert til alters. Kancelliet tillod dog, at sådanne kvinder måtte tages til alters, når de kunde finde en præst, der var villig til at modtage dem; de måtte dog ikke deltage i den almindelige altergang, men skulde gå med manden alene¹⁾.

Det var i dette tidsrum et særsyn, at tre lollandske præster, L. Satterup i Dannemarre, M. Schwartzkopf i Skovlænge og L. J. Benzon i Vestenskov holdt opbyggelse søndag eftermiddag efter gudstjenesten. Der indkom en anonym klage over disse »natlige forsamlinger«, men kirkeinspektionen og biskop Ramus var enige om at »approbere de nævnte forsamlinger og anse en klage uden navn som en bagvaskelse, det var uværdigt at reflektere på«²⁾.

Der har næppe været megen teologisk lærdom eller interesse mellem præsterne. Flere af dem udgav dog prædikener eller andre opbyggelige skrifter. Adskillige optrådte også som stats- eller landøkonomiske forfattere³⁾. — Men der var endnu en bevidsthed om, at det kunde være

¹⁾ Rotuli 17. Jan. 1781. Kirkeinspektionens arkiv 1775.

²⁾ Kirkeinspektionens arkiv 1779. — Benzon var Joh. Ewalds ven og ansås selv en gang for en lovende digter.

³⁾ N. M. Petersens, Dansk litteraturhist., 2den udg. V. 1. 160 har en fortegnelse over de præster, der optrådte som forfattere 1770—89.

misligt, når de blev altfor ivrige landmænd. Ved en forordning af 14. September 1770 var der lovet de danske præster godtgørelse af eftermanden for forbedringer, der foretoges med deres avlinger, og 1777 pålagde en kabinetsordre kancelliet at udvide denne forordning til også at gælde for Norge. Bisperne i Bergen og Kristianssand anbefalede, at dette skulde finde sted, men deres kolleger i Trondhjem og Kristiania frarådede det. Den sidste, C. Schmidt, udtalte, at han, hvis en sådan godtgørelse lovedes, forudså, at »håb om og begæring efter stor vinding af landbruget og en forfængelig ros for en stor landmand vil afdrage mange lærere fra at dyrke som retskafne medarbejdere Guds kornland, og dette sidste bør dog være enhver lærers hovedsag«. Kancelliet skrev da til kabinettet, at den danske forordning ikke kunde anvendes i Norge, da den kun havde det formål at befordre udskiftning af fællesskabet, men dette kendtes ikke i Norge undtagen for skovenes vedkommende¹⁾.

Præsterne kunde iøvrigt have god grund til at trage efter nogen vinding af landbruget. Man kan måske ikke kalde standen i sin helhed forarmet; ti der var mange præster, som stiftede legater eller på anden måde gav til, hvad man kaldte gudelig brug, og mange roses for deres godgørenhed²⁾. Men det er vist, at mange var endog meget fattige. Der var endnu ikke blevet noget sådant opsving i agerdyrkningen, at indtægten af avlinger og tiender var blevet mærkelig forøget, medens den eneste pengeindtægt, offeret, tog af. Befordringsforholdene var ikke gode; mange embeder besattes af godsejerne, der naturligvis intet hensyn tog til ancienniteten, og selv hvor kongen kaldte, gjorde formåendes forbøn og slægtsforbindelser meget³⁾. Der var præster, som helt blev glemte og sad i

¹⁾ Kirkeinspektionens arkiv 1777. — Kancelliets supplikprotokol 1776. II. nr. 1009.

²⁾ Wibergs præstehistorie.

³⁾ Derimod kendtes ikke her noget lignende som i Sverrig, hvor

lange årrækker i usselt lønnede stillinger. Således klagede 1781 en kapellan ved St. Laurentii kirke på Før, F. H. Schwings, over at menigheden forholdt ham offer og »Vorbittergeld«. Det viste sig, at han havde siddet 15 år i et embede, hvis hele indtægt var 150 rd. Han må kort efter være bleven forflyttet eller være død; ti året efter var embedet ledigt. Kapellanen Hans Pertou i Ølgod og Strelluf ansøgte samme år om at måtte succedere i embedet. Han havde i 16 år været personel kapellan, var 53 år gammel og havde kone og børn. Hans ansøgning bevilgedes. — Med en tredje sådan gammel kapellan tog det en sørgelig ende. Jørgen Lund var 1763 blevet kapellan hos en bekendt herrnhutisk præst, L. Fugl i Salthum og Hune. Han var også selv, siger biskop Studsgaard, en elsker af den herrnhutiske foredragsmåde, havde sondret sig fra dette livs sysler og mest lukket sig inde i sin stue, men forrettet sit embede og levet hæderligt. Da Fugl døde, var han syg og sengeliggende, svag både på sjæl og legeme. Han blev passet af degnens datter, og med hende forså han sig. Både biskoppen og kirkeinspektionen følte stor medlidenhed med ham. Det måtte forbydes ham herefter at bestige nogen prædikestol, men det pålagdes den nye præst at betale ham 100 rd. årlig. Denne prøvede på at slippe med 10 rd., men derpå vilde biskoppen ikke indlade sig¹⁾.

Det havde bidraget meget til at gøre befordringsforholdene usikre, at gamle præster brugte at skaffe sig en art aftægt ved at få sønner eller svigersønner ansatte som kapellaner og så siden få tillagt dem successionsret til embedet. Det var ret almindeligt, at præster, der sad i store embeder, et år eller to efter at have taget en sådan

kirkedepartementets kontor var »den stora pastoralbørsen, der alla landets prester hade at upvakta med sina tributer. Et stort embede kostede 18000 kr. i vore penge, et mindre 4—6000. Kong Gustav III tog sin part af byttet. H. Schück, Gustaf III, s. 47.

¹⁾ Supplikprotokol 1781. II nr. 1582, 1782 II. nr. 264.

kapellan ansøgte om, at han måtte blive deres eftermand. Kancelliet havde dog begyndt at modsætte sig dette, idet sådanne ansøgninger henlagdes, uden at der toges hensyn til dem. Men der måtte, når præsten havde formående velyndere, ofte kæmpes en hård og ikke altid for kancelliet sejrrig kamp. Således søgte en gammel præst J. Hørby i Krogstad i Aggershus stift 1781 om at få sin søn til eftermand, men kancelliet nægtede at forestille ansøgningen, og dette gentog sig, da præsten det følgende år sendte en ny. Men han var ufortrøden, 1783 kom der en tredje ansøgning, der var sendt direkte til arveprinsen og påtegnet af denne, at den skulde forestilles. Kancelliet gav endnu ikke tabt; det forklarede, at der i den sidste tid var kommet en mængde sådanne ansøgninger, og hvis man vilde bevilge dem, vilde de mænd, som længe havde tjent i ringe kald, udelukkes fra efter fortjeneste at befordres. Men det hjalp ikke, i statsrådet blev forestillingen påtegnet: »Bevilges, dog uden følge for andre, da Vi ganske bifalde kancelliets mening angående slige ansøgninger.« — I den følgende tid blev der dog næppe givet flere successionsbevillinger; en forordning af 9. Januar 1789 erklærede alle af private udstedte successionsbreve for ugyldige, og da biskop Bloch i Fyn 1797 foreslog at give en kapellan løfte om et embede, når det blev ledigt, svarede kancelliet med skarpe ord, at det hverken vilde eller kunde gøre det, da det var forbudt; løftet vilde være en nullitet, hvorved kollegiet kun vilde kompromittere sig. Der kunde dog i dette tilfælde have været nogen grund til at gøre noget for kapellanen, der havde været på tre steder, og det sted, hvor han nu var, S. Kirkeby på Falster, var hans værelse ved siden af hønsehuset, og der var sådan en stank i det, at han ikke kunde opholde sig der. Præsten var desuden meget umedgørlig¹⁾.

Da der dog måtte sørges for, at gamle præster, der

¹⁾ Supplikprotokol 1781, II. og 1797, I. nr. 3201.

ikke længer kunde besørge embederne, ikke kom til at lide nød, pålagdes det ofte eftermændene at afstå en tid meget betydelig og meget vilkårligt bestemt del af embedets indtægter til dem. I Køge skulde således en 1783 afgået præst oppebære 200 af de 500 rd., hvortil kaldet ansloges. I Kongens Lyngby blev der 1781 tillagt en afgået præst, der levede til 1803, 300 rd. og 10 læs tørv, hvorhos han skulde have 4 værelser i præstegården. Tre år efter klagede eftermanden over, at det var ham umuligt at leve af den tiloversblevne indtægt, hvorfor han ansøgte om at måtte lade ombære en tavle for sig i kirken. Stiftsprovsten vilde ikke modsætte sig andragendet, uagtet det kunde få udseende af en slags trygleri, og biskoppen gik ligeledes ind på det; men kancelliet erklærede, at »herved er intet at gøre«¹⁾. Der fandtes også allerede en form for byggegæld, idet det stundom tillodes præster, der havde opført nye bygninger, at oppebære en afgift af eftermanden. I året 1789 klagede en præst i Daugbjerg i Viborg stift over at han ved en sådan afgift og en enkepension havde en årlig udgift af 115 rd., som embedet umuligt kunde bære; han var så fattig, at han ikke kunde holde præstegården vedlige. Biskoppen beklagede ham, og kancelliet søgte to gange forgæves at skaffe ham hjælp af postkassen²⁾.

Hvad menigheden angår, da er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at give et virkeligt og levende billede af den kirkelige tilstand på landet. Der klagedes fra alle sider over almuens overtro, og der var sikkert grund nok dertil. Det var således blevet almindeligt, at børnene straks efter fødselen bragtes til præstegården for at blive døbt. Grunden hertil var, at man var bange for, at de skulde blive forbyttede, når de henlå udøbte. Det var ikke blot almuen, der endnu troede på spøgeri og trolddom; ti da en vanartig pige på 10 år i Herstedøster ved Kø-

¹⁾ Supplikprotokol 1784, I, 418 og II, 116.

²⁾ Smst. 1789, II, 1148.

benhavn 1774 anstillede spøgeri, tog både provsten og præsten sagen alvorligt. To år senere fandt noget lignende sted i selve København; her var en læge kompromitteret. I året 1787 indberettede Balle, at der i Store Hedinge kirke var en gammel altertavle med fløje og et billede af jomfru Marie samt et stort kors, hvormed der dreves megen overtro. Af korset skar man splinter, som skulde hjælpe for tandpine og fødselssmerter. Præsten havde foreslået, at både tavlen og korset skulde nedgraves på kirkegården, men biskoppen var bange for, at gravstedet så skulde blive en ny helligdom, han ønskede, at begge skulde hugges til brænde, der skulde gives til de fattige. Kancelliet var endnu forsigtigere, det resolverede, at hvis de ikke var kunststykker, skulde de hugges itu, men præsten skulde selv brænde dem og give lige så meget andet brænde til de fattige.

Der kunde anføres endnu mange andre eksempler på overtroen, og især henimod slutningen af århundredet kæmpede præsterne energisk mod den. Men begrebet udvidedes efterhånden til at omfatte alle gamle kirkelige skikke og sædvaner, ja næsten troen på enhver objektiv betydning af de kirkelige handlinger. Det var overtro, når den ved kirkedøren søndag morgen forsamlede menighed littede på hatten, når der ringedes med klokkerne, når folk fastede den dag, de gik til alters, når fæstefolk efter trolovelsen eller den frugtsommelige kone før sin nedkomst gik til alters, når man korsede sig eller troede, at bønnen fra prædikestolen skulde gøre en forandring for de syge¹). Det lykkedes altfor godt at få bugt med alt dette, og derved havde man rokket en støtte for troen, som i det mindste den gang ikke knnde undværes og vel egentlig aldrig kan det.

Der har næppe været meget kristeligt liv i menighederne. De fandt sig stiltiende i de forandringer, der

¹) P. Hansen i «Arkiv for oplysning» osv. I, s. 287, II s. 358.

fandt sted i gudstjenesten, den nye dåbsformular og indførelsen af Guldbergs salmebog i de danske købstæder og af Cramers i hertugdømmerne. — Man skulde have troet, at afskaffelsen af en del af de tilvante helligdage 1770 vilde have vakt uvillie. Dette var tilfældet i Norge, hvor almuen ikke vilde arbejde på de dage, de var vante til at betragte som hellige, og da der nu ingen gudstjeneste holdtes på den, brugtes de til lediggang og svireri. Endnu 1777, da der forhandlede om at afskaffe trolovelserne på grund af de uordener, der skulde finde sted ved trolovelsesgilderne, skrev provst Steenbuch i Melhus i Trondhjem stift, at der fandt langt mere uorden sted på en eneste af de afskaffede helligdage end ved alle trolovelsesgilder tilsammen. Men i Danmark vides det kun, at der er indkommet en, ovenikøbet anonym, ansøgning om de afskaffede helligdages genindførelse.

Derimod modsatte menighederne sig stundom de forringelser af kirkebygningerne, som på forskellig måde fandt sted. Således vilde universitetet 1779 aftage kobbertaget på Tårnby kirke på Amager og lægge sten op i stedet. Men sognefolkene satte sig derimod, kirken, påstod de, havde ikke i mands minde fået nogen hovedreparation, og der anvendtes ikke 30 rd. årligt på den; men alle autoriteterne holdt med universitetet; stiftsøvrigheden udtalte endogså, at det var sognefolkene uvedkommende, om kirken var tækket med kobber eller sten, når blot den holdtes istand, og 1780 resolverede kancelliet, at kobberet måtte nedtages af skibet, når det beholdtes på tårnet. Ikke desto mindre vandt beboerne sejr; ti kirken har endnu sit kobbertag¹⁾.

St. Knuds kirke i Odense var i årene 1750—57 blevet underkastet en indvendig istandsættelse, der efter magistratens sigende havde gjort den til en af de smuk-

¹⁾ Universitetets arkiv, konsistoriums brevbog 1779, 17. Avgust og 1780, 4. Fehr. — Supplikprotokol 1779 nr. 635.

keste, men tillige til en af de fattigste kirker i landet. Den havde en gæld på 6172 rd., som den kun med møje forrentede. Men 1779 klagedes der over, at dens spir var brøstfældigt, så det truede med at falde ned til stor skade for kirken og de omliggende huse. Efter lang forhandling tilvejebragtes der et overslag, hvorefter istandsættelsen vilde koste 5391 rd., men der var aldeles ingen udvej til at skaffe denne sum, og 1783 pålagdes det stiftsøvrigheden at lade spiret nedtage og tårnet bedække med et tag. Men magistraten, som skulde udføre arbejdet, var meget uvillig til at adlyde denne befaling. Den påstod, at hovedtømmeret i spiret var godt og beklagede, at kirken for nogle få tusinde rigsdalers skyld skulde miste sin sir og blive den eneste domkirke i landet, som intet spir havde. Men da den ikke kunde angive nogen måde, hvorpå der kunde skaffes penge, svarede kancelliet barskt, at den givne ordre skulde adlydes uden videre unyttige indvendinger. Spiret vilde nu have været dødsdømt, hvis ikke købmand Peder Eilschou havde skænket kirken 6000 rd., hvortil hans enke efter hans død føjede 2000, for at det kunde blive tækket med kobber¹).

I året 1774 var det blevet bestemt, at blyet skulde nedtages af St. Ibs kirketårn på Bornholm og sten oplægges i stedet. Præsten J. M. Hjorth og menigheden stred imod i 10 år; de påstod, at kirken havde råd til at bevare blytaget, den havde endog bly i forråd. Men det var, som om det irriterede autoriteterne, at en menighed vilde

¹) Supplikprotokol 1779 nr. 66. — H. P. Mumme, St. Knuds kirke s. 29, 52. Her anføres et vers af biskop Ramus, som nedlagdes i fløjens kugle: »Da jeg var frygtsom for det vanhels stød at friste, Det spir, jeg længe bar til prydelse, at miste, Gud vakte op en mand, af Gud og mig en ven, Som lod mig tage ned og rejse op igen. Oprejst jeg står, Gud lad mig stå tii sildig alder! For hver jeg viser mig og dem til vidne kalder, At de kan se på mig, som mandens godhed nød, At kærlighed er ej endnu hos os uddød».

anvende mere end ligefrem nødvendigt på sin kirke. Stiftsøvrigheden så slet ingen nødvendighed for, at dette tårn mere end andre skulde være tækket med bly, og desuden: »kirken kan måske endog vinde ved at sælge sit bly.« Kancelliet var enigt heri, og det tilføjede endda, at der skulde gives præsten en alvorlig irettesættelse, fordi han havde blandet sig i denne hans embede uvedkommende sag¹).

Efter 1784 blev ligegyldigheden for kirkerne og for-sømmeligheden med at holde dem vedlige snarere større end mindre, men sogneboerne vedblev at klage derover. I året 1791 indkom der en almindelig klage fra fire mænd, der angav, at de ikke havde opgivet, hvor de boede, da de var »trælbønder under et hårdt åg«. Den velskrevne klage er dog næppe affattet af en bonde. Den anker over, at kirkerne forfaldt, medens kirkeejerne berigede sig af deres indtægter. De betog tiendeyderne stolepladser, de havde ret til, for at indrette sig selv store lukkede stole; gulvet fejedes aldrig; kirkerne burde hvidtes hvert 3die eller 4de år; det burde forbydes kirkejerne at indkomme med an-søgninger om kirkers nedbrydelse, blyets aftagning, hvæl-vingers nedtagning; ti de erklæringer, der indsendtes, var ikke altid pålidelige, især når præster og bønder intet vidste om den hele sag, før den var afgjort. Uagtet denne skrivelse måtte betragtes som anonym, toges der så meget hensyn til den, at der omsendtes afskrifter af den til bi-skopperne, der skulde erklære sig om den; provsterne skulde indsende beskrivelser over enhver kirkes tilstand²).

Udover disse forsøg på at forsvare deres kirker hører man kun lidt til menighederne. Enkelte gange klagedes der over præsterne, som oftest over deres umedgørlighed. I året 1783 indkom der en klage over, at præsterne i Vi-borg og Ribe stifter var forfaldne til kortspil; de sad, når de kom sammen, ved dette fra Kl. 5 til 12, og mange

¹) Supplikprotokol 1783, nr. 692.

²) Smst. 1791, II, nr. 1574.

kom så sent til kirke, at gudstjenesten ikke var endt før Kl. 3. — Da denne klage blev sendt til biskopperne Bloch og Tetens, viste det sig, at den var underskrevet med opdigtede navne, og begge biskopper nægtede desuden beskyldningens sandhed. Men Tetens omsendte dog tillige en afskrift til Viborg stifts præster, »for at gøre enhver mere agtpågivende på en og anden, som de måske ved deres nidkærhed kan have gjort sig til fjende og for at opmuntre dem til største varsomhed i deres handlinger«. Men i det hele har befolkningen været så vant til at regeres ovenfra, at den ikke har forsøgt at være selvvirksom eller at gøre indvendinger mod, hvad der befaledes den. Også præsterne holdtes i stor afhængighed, de turde intet gøre uden at spørge sig for, og selv de uskyldigste afvigelser fra det sædvanlige ansås for utilstedelige. Således nægtedes det en præst i Århus stift at holde ekstraordinær konfirmation, da han havde været syg søndagen efter påske. Hans biskop, Bildsøe, fandt det meget betænkeligt at tillade dette, »da andre præster og menigheder vilde tage eksempel deraf og inkommodere kongen med deslige ansøgninger«, og biskop Harboe og kirkeinspektionens andre medlemmer var af samme mening, så han måtte vente med at holde konfirmation til Mikkelssdag¹⁾.

Der høres intet om sekteriske bevægelser, men derimod havde brødremenigheden fundet en ikke ringe indgang i landet. Den var ved forordningen af 20. November 1771 blevet en anerkendt retning i kirken, så både præster og lægmænd kunde slutte sig til den. Kristiansfeld blev dens hovedkvarter; d. 13. August 1797, da menigheden holdt sit 50-års jubilæum, indviedes kirkesalen, og en salme, som var digtet i den anledning, viser, at menigheden ikke har undervurderet sin betydning; det eksem-

¹⁾ Kirkeinspektionens arkiv 1777.

plar af den, som sendtes kirkeinspektionen, er da også overskrevet med vrede og spydige bemærkninger¹⁾.

I Jylland, Fyn og hertugdømmerne siges der, at der 1769 var 30 præster og 966 lægmænd, der havde sluttet sig til menigheden og omtrent det samme antal opgives ved århundredets udgang²⁾. Guldberg har, rigtignok mange år senere, kaldt menigheden de protestantiske Jesuitter; men de fortrædigedes ikke i hans tid i kongeriget; derimod pålagde Bernstorff 1777 de præster i hertugdømmerne, der havde sendt deres børn til Kristiansfeld, at tage dem hjem, da de ord i koncessionen af 1771, der tillod enhver at slutte sig til menigheden, ikke kunde omfatte præster, der stod i tjeneste. — Præsterne har i det hele næppe billiget, at det således tillodes Herrnhuterne at udbrede sig. En af dem, Jens Windfeldt i Navr og Sir,³⁾ skrev 1778 »Erindringer om det herrnhutiske parti og væsen.« Han havde selv fra sit 17de år stået i fare for at indvikles i dette væsen, hvori han erkendte, at der var en del godt og noget tiltrækkende, ligesom der blandt brødrene var redelige gemytter, så det var med smerte og en slags angst, han vidnede imod dem. Men han følte sig dreven dertil, fordi de lagde så lidt vægt på den rene lære, de nævnte sjældent Jesu navn, men kun lammet, lod alle åbenbare syndere i ro eller antog dem glædeligt, når

¹⁾ Et par vers af den lyder således:

Als durch Satans Trug und Listen	Was thut Gott, damit sein reines
Es so weit kam in der Welt,	Göttlich Wort erhalten sey?
Dass der Unglaub bey den Christen	Er ruft ein geringes kleines
Christum und sein Lösegeld	Fast vergessnes Volk herbey;
Dreiste anfang auszumerzen,	Macht ein brüderlich Vereine,
Die Vernunft bestieg den Thron,	Das belebt er, tränkt und speist,
Sprach dem Kreuze Christi Hohn,	Tauft es mit dem heiligen Geist
Drang das Unglück Gott zu Herzen	Zu lebendigen Gemeinde,
Und er merkte auf das Leid	Stellt der Welt ein offenbar
Seiner wahren Christenheit.	Sichtbar Häußlein Jesu dar.

²⁾ Teol. tidsskr., Ny række IV s. 251. Nygaard, Kristenliv i Danmark s. 11 f. Lundby, Herrnhutismen i Danmark s. 91 f., 154 f.

³⁾ Biograf. lex. XIX, s. 22.

de vilde snakke deres talemåder efter, de lærte en magelig vej til frelse, i det de forskånede sjælene for omvendelse og fuldkommen fornyelse. — Det lille skrift viser, at dets forfatter har været en alvorlig mand, der fra et noget pietistisk standpunkt har betragtet det som en samvittighedssag at udtale sig mod brødrenes lære og manerer. — I året 1787 indkom der fra Jylland en anonym klage over deres udsendinge. Forfatteren siger, at han ikke har opgivet sit navn, »fordi der i alle Hs. Maj.'s kollegier er mænd af den herrnhutiske sekt, der beretter sine medbrødre alt, hvad der foretages«.

I København tillodes det ved et reskript af 12. Marts 1784, at når de, som holdt sig til unitetet, bevisligt søgte sognekirkerne og der gik til alters, måtte de have et sted, hvor de til fælles opbyggelse kunde komme sammen; men det skulde helst være en sal til gården. De holdt sig til kapellanen Preben Schiøtt ved Frue kirke og efter hans død til P. Saxtorph, der var først kapellan, siden sognepræst ved Nikolaj kirke fra 1780 til sognets opløsning 1800. Han var en stille mand, om hvem det efter hans død 1803 sagdes, at når alle Herrnhuter lignede ham, måtte man ønske, at alle var Herrnhuter¹⁾. I Forsamlingerne taltes der om lammets blod og vunder, og det er utvivlsomt, at henimod slutningen af århundredet har mange her fundet det centrale i kristendommen, som der tidt kun taltes lidt om i kirkerne. Men Herrnhutismen kunde heller ikke blive helt uberørt af oplysningen; i begyndelsen af det 19de århundrede uddøde de præster, der havde sluttet sig til den, uden de fleste steder at erstattes af ligesindede; på den tid, da kampen mod rationalismen begyndte, var den uden betydning.

De sidste år af det 18de århundrede fik her i landet som i hele Vesteuropa deres præg af den virkning, som

¹⁾ Biograf. lex. XIV. 634.

den franske revolution gjorde på alle åndeligt bevægede mennesker. De gamle fyldtes af forfærdelse over de ting, der skulde komme over jorden, de unge grebes af forhåbninger om, hvad det nye skulde bringe, og en stor begejstring greb selv dem, der siden kom til at stå som modstandere af revolutionens tanker. — J. P. Mynster fortæller om, hvorledes han og hans venner reves med af bevægelsen, og han tilføjer: »Ingen, især når han dengang var i sin tidlige ungdom, behøver at skamme sig ved, at han i revolutionens første tider ventede menneskehedens regeneration af den«¹⁾. — H. Steffens fortæller, hvorledes hans fader efter Bastillens indtagelse kaldte sine halvvoksne sønner sammen og sagde til dem: »Børn! I er at misunde. Hvilken skøn og lykkelig tid ligger ikke for eder! Dersom det ikke lykkes eder at tilkæmpe eder en fri og uafhængig stilling, så ligger skylden i eder selv. Alle standens, alle armodens indsnævrende forhold ville forsvinde. De ringeste ville nu begynde med de hidtil mægtigste en lige kamp med lige våben og på lige vilkår. Gid jeg var ung som I! men mine kræfter er lammede, jeg er allevegne bleven hæmmet af ufornuftige skranker, der ikke vil være til for eder. Elendige, sløve drenge vil jeg kalde eder, dersom tidens mægtige begejstring ikke formår at gribe eder.« — Intet under, at sønnen, da han på sine gamle dage fortæller dette, udbryder: »Mig greb et grænsløst håb; min hele fremtid, så syntes mig, var omplantet i en frisk og ny jordbund«²⁾. — A. S. Ørsted lod som gammel mand sine politiske modstandere høre, at deres liberalisme kun var bleg mod hans ungdomstids, over hvilken revolutionens skær lyste. Han kunde sige om alt det, der nu optrådte som nyt, at han havde trådt det med sine børnesko³⁾.

¹⁾ Meddelelser af mit levned, s. 54.

²⁾ »Hvad jeg oplevede«, Schaldemoses oversættelse I, s. 318.

³⁾ Ørsted, Af mit livs og min tids historie I, s. 13,

Revolutionstiden fik i Danmark langt større kirkelig end politisk betydning, ikke således, at den fik magt til at forandre de kirkelige institutioner, men dens ligegyldighed for eller, om man vil, had til kristendommen øvede så stor virkning, at de 10 sidste år af århundredet i kirkelig henseende blev så golde som næppe noget lignende tidsrum efter reformationen. Den opblusning af teologisk iver og interesse, som havde fundet sted i den guldbergske tid, slukkedes helt. Det viste sig, at det havde været en illusion, at fornuften og skriften, den naturlige og den åbenbarede religion stemmede overens; fornuften havde taget hele byttet og sad nu og kritiserede og sønderlemmede skriften ganske efter behag. Der var intet foragteligere end at være ortodoks, og dette begreb udvidedes mere og mere og omfattede tilsidst enhver, der ikke helt havde brudt med den kirkelige overlevering, og som troede på noget særligt indgreb af den levende Gud i menneskelivet. Alle samtidige vidnesbyrd stemmer overens i at vise os et sørgeligt billede af kirkeligt forfald, og dette fandt ikke mindst sted ved universitetet.

Således taler den senere biskop i Bergen, Claus Pawels, der 1787 kom til universitetet, om den store ortodoks Janson og hans ubegribelige dogmatik. Denne voldte ham dog ingen besvær, da Janson netop den gang forlod universitetet; men de professorer, der blev tilbage, tillagde Pawels kun ringe betydning. At høre Münster og Horneman fandt han og flere med ham var kun tidsspilde. Han hørte kun Moldenhaver og det endda meget lidt. Balle, som dog også holdt forelæsninger, nævnes så at sige aldrig, man får det indtryk, at studenterne helt var slupne ud af hånden på ham, ikke en gang hans homiletiske og kateketiske øvelser var synderlig søgte eller påskønnede. — Der læstes slet ikke over dogmatik det år, Pawels var ved universitetet, og der spurgtes heller ikke synderlig om den ved eksamen. Resultatet var, at han, der var kommet til universitetet ortodoks i højeste

måde, forlod det som en tilhænger af den grove Bahrdtske eudæmonisme. Men dette må ikke forstås, som om han var bleven et vantro menneske; da han 1792 begyndte den dagbog, som han siden førte hele sit liv igennem, skrev han på den første side: »Med tillid, inderlig sønlig tillid til min himmelske fader, der bedre end nogen dødelig ved at ordne mine skæbner, begynder jeg min dagbog.«

Men var studiet ham kun et pligtarbejde, så førte han dog på sin vis et rigt studenterliv. Han og 30 andre studenter dannede et selskab for at øve sig i det literære, især æstetiske arbejder, samt holde klub. Han selv skrev elegier; han fandt, »det lød kønt at klage og have en donna«. Han var også medlem af et literært og naturforskende selskab, hvor han bl. a. mødtes med Hieronymus Laub og brødrene Mynster. De havde en naturaliesamling — at se på, ti der var ikke to eller tre, der forstod sig på naturhistorie. Endelig spillede de komedie i forskellige selskaber. Så barnagtigt alt dette ser ud for os, og da også for Pawels selv, når han som ældre taler derom, har der dog sikkert været noget udviklende derved; men det kan jo ikke nægtes, at det ikke var den heldigste forberedelse for unge mænd, der skulde blive præster¹⁾.

Også Mynster, der blev student 1790, fortæller om klubber og foreninger, han kom i, og om sine naturhistoriske og æstetiske interesser. De sidste skaffede ham endog en gang et politiforhør og en mulkt på halsen, fordi han havde pebet i teatret. Men hvad han har at sige om sit teologiske studium »kan indbefattes i et ganske snevert rum«. Resultatet opgør han således: »Min religiøse følelse var usvækket, men fra det positiv kristelige var jeg ved tidens indflydelse og ved den ulystelige skikkelse, hvori jeg fra min barndom havde set det, stedse kommet længere bort, og den teologiske videnskabs daværende tilstand var ikke skikket til at drage mig nærmere dertil.

¹⁾ Pawels autobiografi, udg. af Riis, Kristiania 1866.

Tværtimod, da jeg klarligen erkendte, at teologernes bestræbelse i den tid egentlig gik ud på at dreje de hellige skrifter til en anden mening end den, der åbenbart havde været forfatternes, kunde jeg ikke andet end fatte ulyst til det hele studium«. — Steffens kunde med rette, netop med hensyn til Mynster sige, at det syntes ham frygteligt, at et ungdommeligt gemyt i begejstringens år kunde vælge et studium, der efter hans egen mening skjulte en uhyre vildfarelse i historien¹).

Den senere professor Jens Møller studerede, da han 1797 kom til universitetet, med iver filosofi, matematik, fysik og astronomi, de gamle og de nye sprog. Men det var kun efter sin slægtnings og velynders, Ove Høegh Guldbergs, ønske, han tog teologisk embedseksamen. I skolen havde han mekanisk og uden ræsonnement lært seks forskellige lærebøger udenad, og den ulyst, han derved havde fået til teologien, skulde ikke blive mindre ved den ringeagt, som almindelig næredes for religion, teologi og gejstlighed. Den præst, siger han, som da skulde være yndet, måtte ophøre at være præst; han måtte nedbryde, hvad han var sat til at opbygge, han måtte omtvivle de sandheder, han lønnedes for at indskærpe. Den præst, som troede på biblen og Jesu guddom, ansås enten for en dosmer eller en hykler, og jeg vilde ikke anses for nogen af delene «²).

Grundtvig blev student 1800. Han nævner ikke i sine samtidige optegnelser hverken professorerne eller sit studium, men kun sin vågnende sans for det gamle nordens historie og især de islandske sagaer. Dette kan måske have sin grund i, at hans dagbøger er ufuldstændigt bevarede. Men resultatet var for ham det samme som for så mange andre, han kom ortodoks til København, men det varede ikke længe, inden han var blevet »en kætter«.

¹) Mynster, Meddelelser af mit levnet s. 66. Steffens, Hvad jeg oplevede, dansk overs. II, s. 154.

²) Kirkehist Saml. 4. R. IV, s. 255.

— Det kan dog næppe have været synderlig bevendt med ortodoksien; ti den fik dødsstødet ved at han læste T. C. Bruuns »Et skriftemål«. Dette skrifts forfatter be-
kender på ret flydende vers sin religiøse og politiske tro. Den første er som så manges den gang ren unitarisme; der udtales i spotterier både over det gamle og det nye testamente på en måde, der måske endda er en grad råere og frækkere end i de fleste lignende skrifter¹⁾. Grundtvig skrev kort efter denne omvendelse, at »han erkender den heldige revolution, hin bog bevirkede i hans religionsbe-
greber, men tror, at den ej var bleven så, hvis han ej var kommen til at studere teologi. Så meget han ønskede at være i et andet fag, er han dog i den henseende glad derved. Nu begyndte han uden fordomme teologiens stu-
dium og kunde altså veje pro et contra; men havde han ej blevet teolog, havde sikkert og han blevet en bibel-
spotter og derved skadet dem, der ej kan skille det væ-
sentlige fra det tilfældige, de svage sjæle, der ej tør håbe salighed, uden en anden har fortjent den for dem, og som ej kan eller vil indse pligtlærens autoritet, når ej den hellig-
ånd har dikteret den«. — Treenigheden kalder han »dum-
hedens og rigorismens udklækning, aritmetikkens karrikatur og al sand fornufts antipode«. Han tror ikke, at Jesus er Gud, men »ved dog ej, hvad man skal antage ham for; ti simpelt menneske synes han ej at have været. Hvad navn tør man give det? Intet! ti immoralitet måtte dog netop høre lige så meget og lige så lidt til hans natur som til vor, ellers var hans dyd et fantom, og i andre regioner måtte man søge hans efterlignere, ej på vor klode.« Han holdt sin første prædiken i Udby kirke 2den juledag 1802; den handlede om medlidenhed. Forældrene må have

¹⁾ F. eks. s. 4: »Jeg tvivler på, at Gud til mama Maria ved sin fuldmægtig gjorde, Og at han ej til vor frelse turde Af bare bil-
lighed sige ja, Før hans enbårne søn måtte smægte På korset mellem kanallieknægte. Ja da jeg alt i én Gud kan se, Tilbe'r jeg ikke med kirken tre«.

været veltilfredse med den; ti faderen gav ham 1 rd. og moderen 1 krone for den. — Hans næste prædiken handlede om »dødstanken som et værn mod lasten og en bevæggrund til dyden«¹⁾.

De mænd, hvis udtalelser om deres studentertid hidtil er anførte, hører alle til dem, der mere eller mindre kom i opposition mod den da herskende retning. Det kan have sin betydning også at høre en af dem, der bestandig holdt fast ved den. Billedet af teologiens tilstand ved universitetet bliver ikke lysere derved. — Hans Bastholm, en søn af konfessionarius, blev som ældre ikke uden grund betragtet som en temmelig fortørret rationalist. Men da han 1790, 15 år gammel, blev student, var han en lovende ung teolog, der tre år efter tog embedseksamen med udmærkelse. Han siger overmåde ærligt, at han ikke er vis på, eksamen vilde have fået så godt et udfald, hvis han ikke havde været konfessionarius Bastholms søn. Men om studiet har han intet godt at meddele. »Det voldte mig«, siger han, »mange kvalfulde og kedelige timer; de teologiske lærere kunde ikke virke meget på mig til at elske mit fag; det svævede for mig i halv dunkelhed og uro, tvivl og tro blandede sig imellem hinanden«. Men alligevel så han med vemodig længsel tilbage på denne tid, da han endnu næppe kunde regnes for voksen. »Jeg var«, siger han, »i en meget religiøs om ikke just ortodoks sindsstemning. Det meget skønne og herlige i biblen gjorde et dybt indtryk på min sjæl. Jeg så alt i et magisk lys og en religiøs halvdunkelhed. Det var en lykke for mig, at jeg ikke dengang betragtede biblen med et kritisk blik, det havde besværet mit studium overmåde. Hvad har min trang til at søge efter sandhed ikke kostet mig siden? Hvormeget har jeg ikke lidt derunder? Og dog — mon det være en fuldkommenhed? Han rejste, straks efter at han havde taget embedseksamen, udenlands, og har ikke kunnet

¹⁾ Begtrup, Grundtvigs udvalgte skrifter I, s. 25, 40, 61.

modstå det indtryk, han måtte få af teologiens opløsning i Tyskland. Den første vinter tilbragte han i Göttingen, hvor han følte sig meget ensom og ulykkellg. Som alle teologer i den tid måtte han prøve på at studere Kant; men han kunde ikke forstå ham, og det, han forstod, stred mod hans sunde menneskefornuft. »Det er«, siger han, »den studerendes sørgelige lod, at han skal anvende stor anstrengelse for at komme til den indsigt, at hvad man har budt ham er idel forskruelse og blændværk«. — Der er en mærkelig forskel på Hviids ovenfor omtalte Göttingerophold, hvor han følte sig så sikker på oplysningens sejr, og den triste vinter, Bastholm der tilbragte, og dog lå der kun 17 år mellem de to rejser. I denne tid var oplysningens idealer blegnede; men de havde endnu styrke nok til at binde en ung uselvstændig mand med bånd, han aldrig mægtede at løse¹⁾.

Der kunde vistnok samles flere sådanne vidnesbyrd om teologiens vilkår ved Københavns universitet i slutningen af århundredet; men de vil sikkert alle vise, at resultatet er træffende udtrykt i et brev fra rektor Worm i Horsens fra 1795: »Teologien er en videnskab, som nu overalt udles«²⁾. Det var en retfærdig skæbne, der ramte teologien, der var bleven åndløs, fordi den havde udslukt ånden og sat fornuften i stedet. — Det var ikke underligt, at de teologiske studenter i det hele stod udenfor tidens bevægelser. A. S. Ørsted siger om dem, at de ikke gav sig af med filosofien, og »da det positiv kristelige heller ikke gjaldt dem meget«, blev de fleste af dem eudæmonister i moralen og kunde ikke finde sig i Kants strenge moral, hverken i dens grundsætning eller dens anvendelse. Endnu 1809, da han begyndte sine forelæsninger ved pastoralseminariet, fandt han det fornødent indtrængende at ad-

¹⁾ Bastholm, Min biografi, mnskpt. på det kgl. bibl. Den omfatter kun nogle ungdomsåre. Her findes også hans meget vidtløftige dagbøger.

²⁾ J. Møller, Nyt teol. bibl. XIX. s. 166.

vare dem mod populærfilosofien, »der halvblind i menneskelige ting og helblind i guddommelige ej begriber eller erkender anden realitet end den håndgribelige«¹⁾.

Det varede selvfølgelig en tid, inden den forandring, der i slutningen af firsindstyverne fandt sted ved det teologiske fakultet, gjorde sig gældende mellem præsterne. Endnu i de første år efter 1784 hører man ikke om sådanne, der var påvirkede af den nye tids retning. Biskopperne i Norge så vel som i de danske stifter udtaler sig endnu, så vidt deres visitatsberetninger kendes, i det hele rosende om præsterne, og de har intet at udsætte på disses lære. Heller ikke Balle har fundet, at der var noget i den retning at klage over, og han har dog begyndt som en ret skrap visitorator, men det er forsømmelighed og uduelighed, han dadler. Alene i året 1785 indberetter han således til kirkeinspektionen, at F. Lund i Ørslev og Solbjerg »har ej alene fået advarsel, men han skal oftere få den.« — I Tjæreby og Alsønderup fandt han en uforvarlig og forargelig vankundighed. Præsten, M. Kaas, var suspenderet; men han døde dog i embedet 1794. — I Sæby og Hallensved klager han over en gammel uværdig afskediget præst, J. Müller, der var til anstød ved sit spottende ordgyderi. J. Horster i Sørbymagle fik påmindelse om at styre sin nidkærhed. Han havde været lærer ved Waisenhuset, og har uden tvivl været herrnhutisk; der klagedes siden over, at han uddelte bøger mod oplysningen²⁾. Men lige til 1791, da kirkeinspektionen ophævedes, nævner Balle aldrig, at der er præster, på hvis lære der er noget at udsætte.

Anderledes derimod i en visitatsbog, Balle har ført i årene 1799 og 1800. Han dømmer ikke strengere, snarere mildere end i de første år; men der går en vemodig tone gennem hans optegnelser, fordi han ikke kan standse den

¹⁾ Ørsted, Af mit livs og min tids hist. I, s. 23 f. — Arkiv for retsvidenskab VI, s. 379 f.

²⁾ Rønning, Rationalismen. III, 2. s. 220.

udvanding af kristendommen, som så mange steder fandt sted. Der er vel ikke få præster, om hvilke han siger, at de prædiker »ordentligt, grundigt, bibelsk, opbyggeligt« eller »ordentligt, grundigt, kristeligt, veltalende«. Men ofte hedder det også: »ordentligt, kristelig smukt, men uden varme« eller: »dogmatisk rigtigt, men uden liv«, og endnu oftere: »evangelisk kristendom gik han forbi og satte Kristus efter mode ud af øjnene«; eller: »med veltalenhed og moralsk eftertryk, men lidet evangelisk«; eller: »han taler vel, skønt skarpt, og røber ellers, at kristendom er ikke hans sag«. Det er åbenbart, at biskoppen, selv hvor det ikke var kristendom, der prædikedes, har fundet, at der var noget hos disse præster, som ikke var værdiløst. Et par steder finder han prædikenen »passende, opbyggelig og vel, men om Kristus intet ord«, eller: »ordentlig og vel nok, men uden at røre nogen egentlig kristendoms-sandhed«. — Det har sikkert været, hvor der prædikedes med energi mod overtro, om børns pligter mod deres forældre, om dyden og dens lyksalighed og lignende æmner, at biskoppen således har fundet, at det, som ikke var kristeligt, dog nok kunde være opbyggeligt. Det har altså været i årene mellem 1791 og 99, at den nye dogmatik eller mangel på dogmatik har fundet vej til de sællandske prædikestole¹⁾.

Her skal ikke tales om de bekendte københavnske prædikanter, Bastholm, J. G. C. Adler, A. Birch o. fl. Men hvorledes man i de fremskredne kredse ønskede, at der skulde prædikes, ses af Fallesens Magasin for religionslærere, der begyndte 1793 og ikke fik så lidt udbredelse og indflydelse. Her findes mange artikler, mest oversatte fra tysk, om præstens pligter, om hvorledes han skal prædike »den rene kristelige religion, som er den fornuftigste, som tænkes kan.« — »Intet dogma må, blot fordi det er sandt og kan bevises, bringes på prædikestolen.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. R. IV. s. 1 ff.

Ellers måtte man tro, at religionens hensigt var ej at fremme et helligt sindelag, men blot troen på visse dogmer. I en prædiken af den senere stiftsprovst Clausen advares der imod at gøre troen til hovedsag i kristendommen. Han vil ikke nedsætte troen, den er højst vigtig og nødvendig. Hvad værd havde vort liv uden troen på en vis og god Gud og på hans forsyn? Men troen er stedse kun et middel, ikke øjemedet; var den end nok så sand, den kan dog ikke regnes os synderlig til fortjeneste. Vi vilde tage grovelig fejl, hvis vi indbildte os, at Gud ikke fordrer andet af os end tro; dyd er det og ikke tro, hvoraf vi engang skal love os salighed i evighed. — Marezoll ved Petri kirke, der var en højt anset prædikant, klager over, at man i religionen altid vil lade det blive ved det gamle. De, der mener, at dette er det rette, er overtroiske, sværmere og svage og sådanne, hvis forstand er forsømt, moralske aristokrater, der kun vil have religion for at holde pøblen i ave. Det er underligt, at man ikke vil tillade præsterne at fremstille religionen i dens oprindelige højhed og renhed. Hædres den ved, at de tvinges til at tale overtroens sag¹⁾?

Sådanne udtalelser fra den nye oplysnings centrum er ikke blevne uden virkning i købstædernes og landsbyernes præstegårde. Men dog så der her en hel del anderledes ud end i København. Det var meget langt fra, at der overalt prædikedes rationalistisk; tværtimod holdt flertallet af præsterne sig endnu på de gamle veje, om end der sikkert ofte var noget afbleget og kraftesløst ved deres prædiken, som der var ved den teologi, hvori de var op lærte; den skulde ikke styrke dem til at svømme mod strømmen. — De oplyste præster mødte derimod med en stærk følelse af, at de havde en mission. De stod overfor en uoplyst, overtroisk, vanebunden flok, der skulde vækkes, vel ikke til et nyt kristeligt liv, men til menneskelig og borgerlig virksomhed og pligtopfyldelse. Men de

¹⁾ Falletsens Mag. III, 45, VI, 398. Nyt Mag. III. 217.

måtte gå forsigtigt til værks; ti hvor uselvstændige disse tilhørere end var, var der dog mange af dem, der kom i kirken for at høre ordet om synd og nåde, og når de i stedet kun hørte om dyd og pligter, så rejste de vel ingen opposition, dertil var de ikke selvstændige nok, men de blev borte. Den aften af kirkegangen, som var begyndt under den opløsning, som de store ødelæggelser under krigene i det 17de århundrede havde fremkaldt, tog nu fart. Cl. Harms siger, at »mit der neuen Kirchenlehre ist die neue Kirchenleere entstanden«.

Dertil kom, at hele præstens stilling var bleven usikker. De oplyste præster havde gjort prædikestolen til et folkelærerkateder; men de kunde ikke få dette til at stå fast, og der kunde ikke samles en menighed om det. Allevegne, ikke blot i Danmark, klagedes der over, at gejstligheden spottedes og ringeagtedes. Bastholm skrev »Tanker til nærmere eftertanke om den gejstlige stand« for at vise præsterne vej til en hæderligere stilling ved at gøre sig nyttige til oplysningens fremme, og sognepræsten ved Helligåndskirken i København, P. Hansen, skrev en bog om »En religionslærers gravitet« for at lære dem, hvad de skulde gøre, og hvad de skulde lade under de nye forhold. De måtte ingenlunde have en overspændt forestilling om deres stands hellighed; det førte kun til prætestolthed. Men de måtte heller ikke udsætte standen ved en altfor fri og ubunden levemåde. Han gav regler for, hvorvidt de måtte gå på komedie eller danse, og hvorledes de skulde forholde sig i selskaber. Især lagde han dem på sinde, at deres bedste prydelse var sand og ægte forstandens oplysning.

Det var i virkeligheden også dette, at præsten skulde være oplysningens bærer i sognet, der var det ideelle moment, som ikke kan undværes i hans gerning, hvis han ikke skal helt nedsynke enten i modløshed eller verdslighed og sløvhed. Der har utvivlsomt været mange unge mænd, som med begejstring har taget fat på at løse denne op-

gave, men der har næppe været mange, for hvem idealet ikke blegnede med årene. Som et eksempel derpå kan nævnes den ovenfor omtalte H. Bastholm, der 1799 blev kapellan ved St. Mikkel's kirke i Slagelse og lige til 1846 var præst der i byen. Han har efterladt meget vidtløftige dagbøger, i hvilke han med stor oprigtighed beskriver sit liv fra dag til dag. Han havde egentlig ikke havt lyst til at blive præst. Men da han var blevet det, tiltrådte han embedet »fuld af lyst til at blive den oplyste, ædle og gavnlige mand«. Han brød sig ikke om at blive lærd og udgive bøger, at udbrede oplysning er ligeså vigtigt og et ligeså vanskeligt arbejde. »Arbejd«, siger han, »stedse på din fuldkommenhed, på at gøre vel, styrk dig i nøjsomhed, forlang ikke et tornefrit rosenliv, væn dig til at tåle det onde, vær et fortrinligt menneske«. — Han skjulte ikke for sig selv, at det var »en vanskelig tid for gejstligheden, omgiven af egen og andres tvivlen er den udsat for en stedse tiltagende ringeagt og tab i sine indkomster, ens bestræbelser påskønnes ikke. Store vanskeligheder føler man ved at give almuen oplysning og lede den til mere moralitet og oplysning«. Men dette afskrækkede ham ikke fra at tage fat med en god villie. Han forberedte sig med omhu både til at prædike og til at læse med konfirmanterne, og han fortæller med lige oprigtighed, når arbejdet lykkedes og når det mislykkedes, f. eks.: »Læst ypperligt med konfirmanterne om Gud. Gjort dem troen på ham af naturbetragtninger ret begribelig. Det lykkedes mig bedre, end jeg havde tænkt.« En anden gang skriver han: »Skrev på en prædiken og jaskede; kasserede den derfor. Beslutede at tage en af Zollikofer og var i ondt humør. Sådan er man altid, når man er utilfreds med sig selv«. Men ofte gik det også rigtig godt, f. eks.: »Prædikede om sjælens udødelighed med glimrende veltalenhed; gjorde et stort indtryk«; eller: »Jeg prædikede med megen følelse, og vandet styrtede mig ud af øjnene. Så fast med megen følelse for pligt og for at gavne; så få tilhørere.« Men

den dårlige kirkegang afholdt ham ikke fra at gøre sig al umage med arbejdet. — Men så kom mismodet og tvivlen, ikke blot om muligheden af at oplyse menneskeslægten, men om selve oplysningens værdi, og han spørger: »Hvor megen oplysning kan menneskeslægten tage imod, og hvor gavnlig er den for dem? Kan religion uden åbenbaring og sanselige forestillinger om Gud og om livet i hin verden blive indlysende, vis, beroligende og tilstrækkelig til moralitetens fremme blandt mennesker? Kan det hjælpe at holde i sin undervisning på en åbenbaring, som menneskene blive stedse mere utilbøjelige til at tro på? Hvorledes vil tænke måden være beskaffen, ifald jeg endnu skal leve 30 år? — »Den kristelige religion nærmer sig sin undergang; måtte denne krisis i religionen ende, uden at moralen lider formeget derved«. — Således bliver det ved fra dag til dag. Han kan udbryde i ønsker om, at menneskene kunde beholde en på biblen eller en anden autoritet bygget positiv religion; det passer så godt for det sanselige menneske; oplysningen er skøn, men så vanskelig for os ufuldkomne mennesker; og nogle dage efter fortæller han, at han ved en barnedåb har skammet sig over, at han skulde sige så meget ufornuftigt til fornuftige mennesker. Han vilde være meget lykkelig, når han ikke var præst; hvad skal man tro? og hvad skal man tænke? Han kan udtale den uforsonlige modsætning i en kort sætning, f. eks. når han en søndag skriver: »Jeg prædikede godt og med følelse; min tvivlesyge, min ulyst til at være kristelig religionslærer er min daglige ledsager«¹⁾.

Når man læser disse dagbøger, får man tidt den fornemmelse, at spændingen er så stor, at nu må det briste; men der kommer ingen afgørelse; det er den samme grå holdningsløshed helt igennem. Men man kan heller ikke

¹⁾ De anførte citater af dagbøgerne er alle fra tiden 1799—1815. Jeg har ikke kunnet overkomme at læse den hele lange række igennem.

andet end føle dyb medlidenhed med en mand, der lever et rent liv, er sandhedskærlig og samvittighedsfuld, og dog hverken formår at finde fast grund der, hvor han har stillet sig, eller at finde et andet standpunkt. Har mange af de rationalistiske præster båret samme uforligelige modsætninger i deres hjærte som Bastholm, har de dyrt betalt for deres affald fra fædrenes tro.

Der var ikke megen videnskabelig interesse hos præsterne i århundredets sidste år. Litteraturen i det hele var bleven overfladisk, og selv fremskridtsmændene følte det. P. Hansen, der siden blev biskop først i Kristianssand, siden i Fyns stift, skrev 1797: »Når vi undtager en Guldberg, Hauch, Bugge, Fleischer, Bastholm, Boye, hvo beriger da i vore dage nogen videnskabelig literatur med synderlig udmærkede arbejder«? ¹⁾ Borset fra, at disse mænds arbejder ikke hørte mellem dem, der fik blivende betydning, var det kun Boye og Hauch der var under 50 år, de andre var alle nærved eller over 60; opvæksten manglede. Videnskabeligt arbejde betalte sig desuden ikke, som Balle siger: »Blade læser enhver, bøger læser ingen«. I året 1787 visiterede han hos N. Jonge i Allerslev. Han var en dygtig og flittig mand, der har udgivet geografiske og statistiske bøger, som tildels endnu har værdi. »Men«, siger biskoppen, »han har derved tilsat både helbred og velfærd; i en alder af 60 år kæmper han med armod og tungsindighed«. »Hans bøger sælges ikke, vort publikum elsker kun flyveblade og paskviller. Han er en tro og redelig mand af gammeldags smag i prædiken og katekisation, men såre flittig. Da så mange trives vel i fede embeder ved ladhed og dovenskab, var det ønskeligt, at denne mand kunde opnå bedre vilkår, at ikke de lade skulde indbilde sig, at flittighed gør folk strafværdige²⁾«. Jonge døde dog 1789 uden at være bleven befordret.

¹⁾ Tanker om dagens religiøsitet s. 10.

²⁾ Kirkeinspektionens papirer 1788.

Efter hvad der alt er talt om teologiens vilkår, er det ikke underligt, at der ikke var mange præster, der gav sig af med den. Men mærkeligt er det dog, at Balle så godt som var den eneste, der tog til orde, da »vantroens koaliserede magter« rettede det store angreb mod kirken, biblen og gejstligheden. Balle har flere gange udtalt, at grunden til præsternes tavshed var, at de var bange for den ubillige og grove kritik, der vilde møde dem. Således siger han om F. Randrup i Bregninge og Bjergsted: »Når ikke den herskende kritik havde for skik at slå ortodokse skribenter om ørerne med store kuskesvøber, så at sans og syn må forgå derover, vilde han være en af dem, der kunde berige mit forehavende teologiske magasin med nyttige afhandlinger. Nu beholder han nok sin visdom for sig selv, og magasinet bliver ikke oprettet«. Om J. A. Rehling i Egebjærg, siden i Hillerød, hedder det: »Hvor megen gavn kunde dog stiftes i almindelighed ved sådanne mænd, dersom der var opmuntring for dem til at vove sig frem på lærdomsbanen. Men når samme bespændes af renomister og fribiskopper, er det ikke underligt, at fredelige folk holder sig hjemme«¹⁾.

Det er vist nok, at der den gang kunde kræves meget mod for at optræde som forsvarer for kirken og kristendommen; men der plejer jo dog ellers at findes adskillige mænd, som ikke er bange for at gå mod strømmen; så Balles forklaringsgrund slår næppe helt til. Men de fleste af præsterne havde ikke i studentertiden lært andet end det svækkede og afblegede dogmatiske system, som den gang gik under navn af ortodoksi. Det var i stridsårene en afgjort sag, at dette ikke lod sig opretholde; men fordi de ikke kendte hverken eksegese eller kirkehistorie, formåede de hverken at prøve eller forsvare deres eget standpunkt. Enten måtte de forlade det og give sig den nye

¹⁾ Kirkeinspektionens arkiv 1786. Kirkehist. Saml. 3. R. V, 760 og 61 — 1788 findes en lignende udtalelse om Kampmann i Farum.

livsanskuelse i vold, eller de måtte holde fast på det gamle som oftest med en forknyt ængstelse for, at det dog i grunden var et forældet og uholdbart standpunkt, de stod på. Det var vistnok dette sidste, der var det almindelige; men sådanne mænd var ikke skikkede til at tage del i striden.

Den kantiske filosofi havde naturligvis også vakt opmærksomhed i Danmark, hvor den havde fundet adskillige talsmænd, ligesom populærfilosofiens og lyksalighedslærens tilhængere havde søgt at værgе sig mod den. Det var dog langt mindre Kants erkendelselære, der her fik betydning, end hans stærke fremhæven af moralen som det absolute og almengyldige i menneskets liv. Præsten M. G. Birckner, trykkefrihedens utrættelige talsmand, der døde 1798 som kapellan i Korsør, var mellem præsterne ikke blot Kantianismens betydeligste men dens eneste talsmand. Det er også især dens moralprincip, han fremhæver og prøver på at forene med det kristelige. Men nu er jo budet om kærlighed til Gud og næsten Jesu moralprincip. Kan dette være rigtigt? Hvad der bydes os må jo være noget, der står i vor magt; men det gør følelserne ikke, man kan ikke befale nogen at elske. Budet om kærlighed synes derfor ikke blot overflødigt, men naturstridigt; ti kærlighed er en sanselig følelse, da de ting, som sanserne opfatter, nødvendigt må vække større lyst end tanken om guddommen, der er et rent fornuftideal. Kærlighed vækkes af sådanne følelser, som glæder og gavner os; den er altså efter sin oprindelse en egennyttig følelse, medens agtelse rejser sig blot af moralloven og moralske gode egenskaber. Men nu viser Joh. 15, 10: »Dersom I holde mine befalinger, skulle I blive i min kærlighed«, at det at elske Gud er det samme som at adlyde ham; det er altså dog ikke følelsen, men villien, det kommer an på. Budet: Du skal elske! er det samme som: Gør det gode af alle kræfter, og det hverken af frygt eller af egennytte, men af kærlighed til det gode selv! — Således var det

altså lykkedes at vise, at det er agtelsen, der er det store bud i loven, og at det egentlig er et unøjagtigt udtryk, herren bruger. — På samme møde nægter Birckner, at fædrelandskærlighed og venskab kan kaldes dyder, det er følelser udsprungne af egenkærlighedens rod. Den kritiske filosofi kunde fra sit standpunkt være ligeså ubarmhjærtig logisk som den sunde fornuft fra sit. Birckner anvender også Kants »moralske« fortolkning på biblen og kirkelæren. Det er en af de få virkelig træffende bemærkninger, der blev gjort af Kants modstandere, når tidskriftet »Ortodoksien nedriver sig selv« siger: »Biblen er til alle tider blevet fordrejet; dog vovede ingen som forbindende lov at opstille dette bud: Fordrej biblen: Endelig har den kantiske filosofi i vore dage forkyndt menneskeslægten denne lov«¹⁾.

Mange især af de yngre præster tog sig iøvrigt af skolevæsnet; men det store flertal har dog i det mindste ikke tilfredsstillet de godsejere, der var grebne af tidens pædagogiske bevægelse. Det har næppe blot været af magelighed og ligegyldighed, de har holdt sig tilbage; der kunde godt være højere grunde dertil. Mænd som brødrene Reventlow var oprigtige og alvorlige kristne; men det gik her, som overalt med denne tids kristendom, at når den skulde gå til praktiske reformer, kom den til at slå langt stærkere ind på tidens retning, end den egentlig tilsigtede; der gik meget tabt, når man vilde fremstille kristendommen i sin renhed uden noget konfessionelt præg. Da Ludvig Reventlow 1797 udgav en lærebog: »Forsøg til at gøre Luthers liden katekismus fatteligere for vore samtidige«, forsikrede han vel, at kristendommens grundsætninger aldeles ikke var forandrede i denne bog. Men dåbens betydning var dog kun, at det ved den blev offentlig til-

¹⁾ Birckner, Samlede skrifter I, »Om kristendommens højeste moralprincip« 172 f. — N. M. Petersen, Dansk literaturhist. 2. udg. V. 1. 149 f. — Rønning, Rationalismens tidsalder III. 2, s. 149.

kendegivet, at de således døbte bekendte sig til den religion, i hvilken Gud forestilledes som menneskenes fader. Nadveren var kun et hukommelsesmåltid, trosartiklerne var forandrede osv.¹⁾. Præsterne, der skulde konfirmere børnene, må kunne have mærket, hvorledes kristendommens kerne smuldrede hen, når den fremstilledes i de nye udtryk.

Christian Reventlow havde ikke synderlig tro til præsternes iver for skolevæsnet. Han ønskede således, at godsejernes forvaltere skulde have sæde i skolekommissionerne, uagtet han erkendte, at der var »en del mindre veltænkende forvaltere.« Men det måtte være ubehageligt for en godsejer, der ønskede skolevæsnets forbedring, om han, fordi han var fraværende, skulde være udelukket af kommissionen, især når, »hvilket ofte synes at være tilfældet«, præster og skolelærere kun viste liden iver. Han ønskede, at de, som dette var tilfældet med, måtte blive fjærned fra embederne. Han har også, for at forhindre overgreb fra præsternes side, foreslået en meget omstændelig fremgangsmåde for det tilfælde, at de fandt anledning til at give lærerne en irettesættelse²⁾.

Men var det således hans ønske at give præsterne så lidt indflydelse som muligt på skolevæsnets bestyrelse, vilde han gerne inddrage så mange som muligt af kirkens indtægter til fordel for skolerne. Det var biskop Balles forslag, at degneembederne skulde nedlægges. Men Reventlow vilde tillige have de residerende kapellaner afskaffede, og at der skulde pålægges de større embeder en afgift. Han fik selv 1779 og 84 kapellanierne i Vesterborg og Horslunde på sine godser såvel som degneembederne nedlagte, uagtet hans biskop, Ramus, fandt det urigtigt, at det ene embede i kirken skulde rejse sig på gruset af det andet ikke mindre vigtige³⁾. Hele denne tendens kunde

¹⁾ Bobé, Reventlowske papirer II, 105, 123, 224.

²⁾ L. Koch, Landsbyskolens hist., s. 51 f.

³⁾ Supplikprotokol 1785, II, nr. 1616.

nok bidrage til at gøre præsterne betænkelige ved det nye skolevæsen.

Hertil kom, at de lærere, der efterhånden udgik fra Blågård's seminarium, stundom voldte bryderi ved at optræde med ikke ringe vigtighed og bringe ufordøjede moderne anskuelser med sig. Schack Staffeldt siger, dog måske især om de kielske seminarister, at de begynder deres virksomhed med at fornægte den Helligånd og kalde Kristus et fortræffeligt menneske¹⁾, og H. Bastholm fortæller om en lærer i Asminderød, at han i kirken holdt op at synge, når der i salmerne kom vers, som efter hans mening indeholdt urigtige begreber. Men det var jo kun få steder, der i det 18de århundrede ansattes seminarister. Biskop Tetens i Viborg roser et par sådanne, der var ansatte ved Schimmelmans skoler på Lindensborg gods, men han beklager, at de ikke på seminariet var anførte til nøjagtig forklaring af Luthers lille katekismus. Iøvrigt, tilføjer han, fandtes der i hans stift, »Gud ske tak, ingen lærer, der var henreven af den nu overhåndtagende tænke- og skrivefrihed, der truer med vildfarelse og omstyrtnings«²⁾.

Der var også præster, som tog sig af de industrianlæg, som man søgte at fremkalde rundt omkring i landet. Da provst T. S. Heiberg i Kirkesåby 1784 fik fortjenstmedallien i guld, fordi han havde antaget sig et floretspinderi, der var oprettet i sognet, meddelte Balle det ved landemodet »som en efterretning, der vil indplante den alledybeste ærbødighed i alles hjerter for en vis og veldædig regering, hvis lyst det er såvel at hædre som at opmuntre og belønne sand fortjeneste, hvor den viser sig, hvad enten blandt sine verdslige eller gejstlige undersåtter«. Heiberg fik to år efter også en medallie fra landhusholdningsselskabet. — Spinderierne var egentlig nærmest filantropiske anstalter; de skulde skaffe arbejde til de mange mennesker,

¹⁾ Liebenberg, Schack Staffeldts levned I, 2. hæfte s. 126.

²⁾ Supplikprotokol 1795, i, nr. 1088.

der levede af at tigge. Et spinderi i Mariager fik den ros, at det beskæftigede 24 mennesker, som før havde tigget; endog børn havde der i en tid af 2 måneder fortjent 2 rd. Et i Assens var derimod ikke faldet heldigt ud; det var oprettet med stor bekostning, men 1790 var det gået i stå, fordi ingen vilde arbejde i det, uagtet der var 21 fruentimmer i byen, som gik om og tiggede.

Det belønnedes også, når præsterne gav sig af med at inokulere børn. En sognefoged indberettede 1795 til kancelliet, at Niels Blicher i Vium i ét år havde inokuleret 200 børn uden at tage betaling derfor, uagtet han var fattig. Da hans stiftsøvrighed, Guldberg og H. F. Janson, bekræftede rigtigheden deraf, skrev kancelliet til biskoppen, at han, når der var et passende embede ledigt, skulde indstille denne velgørende og duelige mand, der da fortrinsvis skulde komme i betragtning, og han forflyttedes året efter til Randlev og Bjergager. Forflyttelsen er kommet ham tilpas; ti han havde just i Vium havt »et miskendelsens år«, da adskillige uvenner søgte at trække ham ind i den ene proces efter den anden, og selv hans venner miskendte ham. Man fristes til at tro, at han selv har havt del i, at der er blevet gjort opmærksomt på hans fortjeneste¹⁾.

En meget søgt belønning var det at få en tittel, men den var ikke så let at opnå, når den skulde gives blot for fortjenesternes skyld; men derimod var der ingen vanskelighed derved, når man vilde betale for den; pengene brugtes da til et eller andet formål, som der ellers ikke var råd til at anvende noget på. Således gav, for blot at nævne et eksempel, en præst 400 rd. for at blive konsistorialråd. Den eneste fortjeneste, han beråbte sig på, var, at han med stor bekostning havde fået en gård, han ejede, udløst af fællesskabet. Der var næppe ret mange af de ret talrige konsistorialråder, som ikke ærligt havde

¹⁾ Dansk biogr. leks. II, s. 376. Supplikprot. 1795, I nr. 1853.

betalt for æren. Rangsygen havde lige så vel smittet præsterne som de andre samfundsklasser. I Bergen førtes der en strid mellem Nordahl Brun og provst Krogh om hvem af dem, der skulde underskrive først. Brun var den ældste, men Krogh mente, han var den fornemste, fordi han havde været provst på landet. Kancelliet måtte skille trætten, og det gav Brun ret, da provster på landet ikke havde gang og sæde foran købstedspræster. — En meget stridbar præst, H. H. Thaulow i Moss, nægtede ligefrem at rette sig efter en kancelliskrivelse om, i hvilken orden inspektørerne for byens offentlige stiftelser skulde underskrive. Han vilde blive ved at sætte sit ringe navn foran magistratsmedlemmernes. Sådanne tvistigheder har næppe den gang forarget nogen; alle har fundet det i sin orden, at enhver holdt på den ret, der tilkom ham.

Regeringen optrådte temmelig strængt mod præster, der havde gjort sig skyldige i sædelige forseelser eller været ulydige mod kongens udtrykkelige befalinger; men den kunde vise utrolig langmodighed mod dem, der voldte den stor besvær ved deres stridbarhed og skrivelyst. Der er ikke få præster, hvis navne findes så godt som i hver årgang af kancelliets journal, ofte mere end en gang. — Dette var således tilfældet med konsistorialråd C. R. Humble, der var præst i Ørslev og Eskildstrup på Falster 1772—99. Hans provst skrev om ham efter hans død: »Han var en sand Ismael, hans hånd var imod alle og alles imod ham, han trivedes ved processer og døde, da alle hans processer var komne til ende.« Han lå bestandig i strid med godsejerne og deres forvaltere så vel som med øvrigheden, som han mente holdt med hans uvenner, og han har vistnok langt fra altid haft uret i realiteten, og endnu mindre har hans modstandere havt ret i de beskyldninger, de gjorde imod ham; men den måde, hvorpå han optrådte, måtte fordærve selv en god sag¹⁾.

¹⁾ Imm. Barfod, Falsters gejstlighed II, s. 277 f.

En anden højst urolig præst var Gerhard Seeberg i Tune i Norge fra 1778. Han var en pietistisk opvækkelsesprædikant, men tillige en stor procesmager, om hvem hans amtmænd siger, at han er »uendelig« : utålelig vidtløftig i sine skrivelser. Han har fået et utroligt antal bevillinger til fri proces, men 1795 blev han endelig ved højesteret dømt fra sit embede. Amtmanden sagde ved denne lejlighed om ham: »Han er vildfarende og en mand, man heller skal beklage end hade¹⁾).

Endnu skal her nævnes en sådan præst, Henrik Ussing, hvis levnedsløb er enestående i den danske præstehistorie. Han er født 1753 og blev 1776 kapellan i Asminderød, hvor han tre år efter var anklaget for tyveri og giftmord, men en provsteret frikendte ham, og han forflyttedes til kapellaniet i Ringsted. Her rejstes atter beskyldninger imod ham, han skulde i Asminderød have opbrudt præsten Abelschous chatol. En nedsat kommission dømte ham skyldig, men ved højesteret frikendtes han 1784; dog idømtes han en mulkt af 200 rd. i ti sager, som han havde anlagt for beskyldninger gjorde mod ham i retten. — 1788 søgte han ekspektence på sognekaldet i Ringsted. Balle anbefalede ham, han havde ved sine skrifter gjort sig fordelagtig bekendt, besad de bedste talenter og forrettede sit embede som en duelig mand. Kancelliet indstillede ham, men i statsrådet blev der skrevet på forestillingen: »Kan ikke bevilges«, hvilket dog ikke behøver at betyde andet, end at man ikke vilde udstede ekspektencebreve. — 1790 kaldtes han til sognepræst i Lille Lyngby og Ølsted. Kancelliet anså efter dets kendskab til akterne beskyldningerne mod ham for ugrundede, og menigheden ønskede ham. Men 1795 beskyldtes han for misligheder ved uddelingen af korn og penge til de fattige; han var tilmed grov mod kancelliet, der vilde have ham anklaget, medens Balle søgte at holde hånden over ham.

¹⁾ Dansk biogr. lex. XV.

1797 valgtes han desuagtet til provst. Endelig dømtes han 1808 for beskyldninger mod en retsbetjent som mindre-mand og til en stor mulkt. Men også efter sin afskedigelse udvikledes han i retstrætter og pådrog sig æres-domme. Først 1820 endte han sit urolige liv, hvis be-givenheder langt fra alle er fortalte, men kun de, om hvilke der findes oplysninger i kancelliets bøger til 1800¹⁾.

Da Ussing ved sin afskedigelse besværede sig over hof- og stadsrettens dom over ham, svarede Ørsted med en artikel i Juridisk arkiv²⁾, der begyndte med, at det var med største modbydelighed at han udtalte sig i en sådan sag mod en sådan forfatter. Men lige til den tid havde Ussing vidst at opretholde en ikke ringe anseelse, uagtet man skulde tro, at så mange sager af den beskaffenhed måtte være nok til at ødelægge en præsts stilling, selv om han slap nogenledes gennem domstolene. I Ringsted må han have været en yndet præst; det fortælles lejlighedsvis, at han havde 44 konfirmanter, medens sognepræsten, den senere biskop P. Hansen, kun havde 10. I hans fødeby, Lille Lyngby, ønskede menigheden ham til præst, hans em-bedsbrødre valgte ham til provst, og Balle skrev venskabeligt til ham. At han ikke var uden dygtighed, lagde han for dagen ved sine skrifter, især »Kirkeforfatningen i de danske stater« i 6 tykke bind, hvor han også ræ-sonerer over de forandriuger, der burde gøres i denne for at komme tidens fordringer imøde. Han har vistnok ved sine udtalelser om, hvorledes en salmebog burde indrettes, ikke øvet så lidt indflydelse på de mænd, der samlede Evangelisk salmebog.

Det kunde endnu ske, at godsejerne væltede sig ind på præsterne, men de var ikke længere så farlige fjender som i tidligere tider. En etatsråd Lüttichau til Hov-gård og Alsted klagede således over at præsten i Åle og Tørring, C. Vium, havde udelukket ham af kirkebønnen,

¹⁾ Dansk biogr. leks. XVIII, s. 119.

²⁾ XVII, s. 142.

ham til stor tort og forhånelse i menigheden og blandt hans bønder. Men biskop Bildsøe oplyste, at han havde søgt og fået dispensation til at benytte en anden kirke end sin sognekirke, og han kunde derfor ikke gøre krav på den forbøn for kirkepatronen, som ritualet vel tillod, men ikke påbød. Biskoppen var desuden bange for, at hvis det blev befalet præsten at bede for ham, vilde denne gøre det på en måde, som lidet vilde behage ham. — Langt alvorligere var den ulempe, der tilføjedes præsten Fr. Lund i Ørslev og Solbjærg. Hans godsejer, ritmester Clemens Fogh, var i den grad blevet hans fjende, at han ophidsede bønderne imod ham, så de overfaldt ham og hans kone i præstegården, og fire bønder indgav en klage over, at han var fordrukken og havde gjort skandale i kirken. Der nedsattes en kommission i sagen, og præsten blev fuldkommen frikendt; Fogh skulde betale sagens omkostninger, og det henstilledes, om ikke retten til at kalde præst og birkedommer burde fratages ham. De klagende bønder mulkteredes, en birkedommer, der havde inkvireret ulovligt om kirkens sager og om, hvad der var sket ved lønligt skriftemål, skulde betale 150 rd. i mulkt; og Ørslev og Solbjærg sogne skulde tages fra Kragerup Birk og henlægges under Løve herred, hvilket syntes højst fornødent for Ørslev præster i fremtiden. Men dette resultat opnåedes først efter at kommissionen havde siddet 5 år (1779—84). Den havde allerede 1781 hørt 80 vidner, og dog var der mange tilbage, og dens omkostninger til rejser m. m. havde været 1389 rd. Sagen gik til højesteret, der formodentlig har bekræftet kommissionsdommen, men det er vel tvivlsomt, om præsten, der døde 1789, har oplevet dette. Hans fjender har utvivlsomt nåt at forbitre ham et langt afsnit af hans liv. — Lund var en af de præster, som Balle på sin første visitats gav en irettesættelse. Men selv om denne har været fortjent, viser dog hele sagen, at der er sket ham stor uret¹⁾.

¹⁾ Supplikprotokol 1773 nr. 187 og 1779 nr. 1492.

Hvad præsternes indtægter angår, da er de næppe blevet synderlig større i dette tidsrum. Vel gik agerbruget fremad, og præsterne var endog foregangsmænd, men dette lønner sig sjældent i første led. Der måtte ske en forandring med tiendens opkrævning; ti tælning på ageren var næsten blevet en umulighed, efter at mange byer var blevne udskiftede og gårdene tildels udflyttede, så bønderne høstede til forskellig tid. Tienden vilde også være blevet en hindring for landvæsnets fremgang, når den skulde blive ved at stige i samme forhold som avlingens bruttoindtægt, uden at tiendetageren fik del i de forøgede driftsomkostninger, og endelig skadede det gårdene, at de berøvedes en tiendedel af halmen. Da dette overvejedes i landbokommissionen, næredes der i gejstligheden stor og ikke ugrundet frygt for, at man vilde gå præsterne for nær, og især for at tienden skulde blive afløst af en pengeafgift¹⁾. Men hvad der end kan være påtænkt, så blev man dog stående ved, at der udstedtes en plakat af 18. Marts 1796, der anbefalede at slutte tiendeakkorder således, at afgiften skulde betales i penge efter gennemsnittet af 10 års kapitelstakst og omregnes hvert 5te år. Herimod kunde der fra gejstlighedens side intet være at erindre; men derimod var det en meget betænkelig sag, at det under 11. April 1797 bestemtes, at hvor der ikke i forvejen var afsluttet sådanne overenskomster, skulde amtmanden og provsten få dem i orden i vakancerne, hvor der altså ingen præst var til at værgе embedets rettigheder. Denne bestemmelse, der blev holdt i kraft, også efter at tiendeloven af 1810 var udkommet, lige til 1822, har forringet mange embeder; hvor der var amtmænd, der så lige så ensidigt på landvæsnets fordel, som landbokommissionen havde gjort, sluttedes der kontrakter, som kun gav præsterne et ringe vederlag.

¹⁾ Balle, *Magazin for dansk kirkehist.* II, 2, s. 418. Ussing, *kirkeforfatning*, III, 2, s. 559—60. L. Koch, N. E. Balle, s. 117 f.

Biskopperne så straks faren, og T. Bloch på Fyn indgav et andragende om, at sådanne foreningers bekræftelse måtte udsættes, til der var udnævnt en præst, der kunde udtale sig om dem. Men landbokommissionen modsatte sig, at den ved reskriptet trufne gavnlige foranstaltning skulde forandres. At dømme efter Balles udtalelser om de akkorder, der kom til hans erklæring, har han heller ikke været tilfreds med denne i virkeligheden også højst ubillige ordning. Da en provst skrev om en sådan akkord, han havde været med at slutte, at den efter omstændighederne var passende, erklærede Balle, at dette udtryk forstod han ikke: »Kongen har ikke villet, at de, som skal attestere med hensyn til efterkommende embedsmands sikkerhed, skal behjælpe sig med slige ubestemte attestationer, som ligne de uendelige domme, som loven forbyder«. Balle har vel fået tiendeakkorder kasserede eller forandrede; men det er også sket, at de trods hans misbilligelse er blevne approberede. Noget om end mindre tab led embederne også ved, at det bestemtes, at der ikke skulde svares tiende af jord, der tillagdes med kartofler eller beplantedes med skov, da loven kun talte om sæd, ikke om, hvad der plantedes¹⁾.

Offeret aftog bestandig. Den gamle betragtning af dette, at det var en ære at ofre, var svundet bort, og der klagedes allevegne over, at det blev mindre og mindre, hvor det ikke helt udeblev. Regeringen krympede sig længe ved at gribe ind i denne sag. Endnu 1787 fik nogle degne, der havde klaget, det svar, at det var imod loven at fastsætte ofret, og at en sådan fastsættelse let kunde blive til skade for gejstligheden. Men de følgende år gaves der dog hist og her tilladelse til at inddrive offer, især i købstæderne, hvor det var så væsentlig en del af præsternes indtægt, at de ikke kunde leve uden det.

¹⁾ Supplikprot. 1797, 1ste halvår nr. 320, 1024, 1334, 1849 s. fl. st.
— Fogtmann, Gejstl. reskr. III, s. 388—89.

Ulæmperne ved inddrivningen viste sig dog hurtigt; i året 1792 advarede kapellanerne i Aggershus stift om, at de skulde benytte den udpantningsret, der var tilstået dem, varsomt for ikke at forbitre almuen eller fornærme de fattige. Balle rådede til at udsende offersedler for at minde om offerpligten, samt indkræve præstepenge også i de købstæder, hvor dette ikke tidligere havde fundet sted. Det tillodes 1790 at udsende offersedler i Korsør og Antvorskov amter og 1794 i hele Sællands stift.

Det var meget vanskeligt at forhindre, at præstegårdene forfaldt; mange af præsterne var så fattige, at det næsten var umuligt at forlange, at de skulde anvende synderligt på vedligeholdelsen, og man manglede midler til at tvinge de genstridige. Biskop Studsgaard forespurgte således, hvad han skulde gøre ved to præster, der lod gårdene forfalde, uagtet de godt havde råd til at holde dem istand; men det synes ikke, at kancelliet har kunnet vise nogen udvej. For at råde bod herpå bestemtes det ved et reskript af 15. Juni 1792 for Sælland, der under 29. Oktober 1802 udvidedes til at gælde for hele landet, at herefter skulde enhver vel vedligeholdt præstegård betales af eftermanden med 500 rd. i stedet for med 500 sletdaler, så at den, der satte gården istand, vilde komme til at oppebære af eftermanden $\frac{1}{3}$ mere, end han selv havde givet. Hvis der derimod var betydelige mangler, skulde synet anslå, hvad det vilde koste at afhjælpe dem, og dette beløb skulde trækkes fra indløsningssummen. To år efter at denne ordning var trådt i kraft, indberettede Balle, at der i stiftet var 146 præstegårde i forsvarlig stand, 68 var skrøbelige, men vilde dog snart være forbedrede, 20 havde mangler, som det vilde vare flere år at få afhjulpne.

Det er ikke at vente, at en åndelig bevægelse som den, der gjorde sig gældende i de sidste år af det 18de århundrede skal straks øve sin virkning på menighederne.

Den bares af præsterne, og der er næppe noget spor af, at den skulde have fundet tilslutning hos befolkningen i det hele. Men derimod vågnede nu oppositionen, når den nye oplysning forsøgte at gøre sig gældende ved forandringer i gudstjenesten eller i religionsundervisningen. Det begyndte at vise sig, at der i folket fandtes en kærlighed til og troskab mod fædrenes tro, der vågnede til bevidsthed, når man begyndte at røre ved de tilvante kirkelige former. Det var først, da menighederne mærkede, hvad man vilde berøve dem, at de begyndte at rejse sig til forsvar for det.

Balles lærebog blev indført 1794. Den modstand, den mødte, kom mest fra oplysningsmændenes side. Der gik 1793 det rygte, at den kongelige skrivelse, hvorved den var blevet approberet, skulde kaldes tilbage, og Balle har ikke følt sig sikker på, at dette ikke kunde ske. Han skrev til kancelliet, at rygtet var så almindelig udbredt, at folk ikke vilde købe de eksemplarer af bogen, som de fleste præster havde anskaffet for at sælge dem i menighederne. Han ønskede derfor, at det måtte blive ham tilladt at dementere rygterne i aviserne. Kancelliet svarede ikke på denne skrivelse, men henlagde den, hvad nok kunde tyde på, at der havde været noget i rygterne. Lærebogen svarede jo ikke til de den gang moderne pædagogiske principer¹⁾. Fra ortodoks side var man misfornøjet med, at Luthers katekismus nu vilde blive skudt tilside. Biskop Schønheider i Trondhjem klagede derover og ønskede, at det måtte tillades ham at optrykke en udgave af denne med læseøvelser til hovedstykkernes forklaring, som han havde udgivet 1783, og at det skulde tillades almindeligt at bruge denne. Kirkeinspektionen, som fik denne skrivelse tilsendt, frarådede dog, at dette skulde tillades, da det vilde blive skoleholderne og børnene for svært at fatte de enkette sandheder, som indeholdes i de altfor lange og

¹⁾ Supplikprotokol 1793, 1ste halvår nr. 622.

ikke lykkeligt affattede perioder. — Fra Bornholm skrev provsten, at befolkningen ikke vilde indføre lærebogen, dog ikke fordi den havde noget imod den; men der var ingen skoler på øen, og man var bange for, at den vilde blive for vanskelig for børnene at lære, ligesom man ikke kunde overkomme bekostningen ved dens anskaffelse. Efter Balles forslag tillodes det da, at man der på øen indtil videre måtte blive ved forklaringen¹⁾. Også fra en jydsk sognefoged og lægdsmand, Joh. Villumsen i Sindal, kom der et andragende om, at man på landet måtte beholde forklaringen, da han var bange for, at den nye lærebog ikke vilde få den virkning på børnene, som den gamle havde havt. Han fik intet svar; men fremtiden skulde vise, at der var mange i Jylland, som var enige med ham²⁾.

I Uldum og Langeskov sogne opstod der en helt pietistisk bevægelse, der udgik fra en gammel tjenestekarl Peder Frandsen. I året 1798 klagedes der til regeringen over ham, især fordi han udskældte præsterne. Han forlod da Langeskov, men hans tilhængere vakte ved deres omvendelsesiver i de følgende år en del uro. Der anlagdes 1803 en sag imod dem, og de idømtes en del mulkter. Denne bevægelse blev udgangspunktet for de opvækkelser, der i den følgende tid fandt sted på Vejleegnen³⁾. — Langt større betydning fik den bevægelse, som H. N. Hauge vakte i Norge; men dens virkninger nåede kun i ringe grad til Danmark.

Derimod fik den såkaldte agendestrid i Slesvig og Holsten betydning også for kongeriget. Generalsuperintendent Conradi havde 1738 forfattet et udkast til et nyt ritual for sit stift, og om dette var der i sin tid plejet underhandlinger med hofpræsterne C. Bluhme og Cramer. Men det fandtes nu, at det ikke længer svarerede til tidernes behov og afveg for meget fra den smag,

¹⁾ Supplikprotokol 1792, 2det halvår nr. 3382.

²⁾ Smstds. 1793, 1ste halvår nr. 874.

³⁾ Kirkehist. Saml., 3die R., III, s. 610 f.

efter hvilken nye ritualer andensteds var affattede. Det gottorpske overkonsistorium gav da præsten i Slesvig, W. R. Schwollmann, det hverv at udarbejde et helt nyt ritual, og over hans arbejde forlangtes der en erklæring af de københavnske professorer Moldenhawer og Münter. Da så J. G. C. Adler 1791 blev generalsuperintendent for Slesvig og Holsten, overgaves hele sagen til ham, for at han skulde udarbejde det nye ritual.

Der var således kommen gang i sagen, og der udkom flere smaa skrifter om, hvorvidt man overhovedet skulde ønske et nyt ritual, og hvorledes dette da burde indrettes. Et af disse var af Schwollmann selv, der gjorde rede for den plan, han havde fulgt¹⁾. Han forklarer her, at Kristus intet har forordnet om ceremonier; men mennesker har begunstiget en kristendommens ånd modsat tænke måde, i det de har forandret de oprindelige simple religionsskikke til en prunk, som vel behager det sanselige menneske, men som er urigtig og skadelig, allermest når frelse eller fortabelse knyttedes til iagttagelse eller forsømmelse af disse skikke. Han vil bringe afveksling i gudstjenesten; ti når de kirkelige handlinger altid forrettes på samme måde, opstår der en vis mekanisme, som har de sørgelige følger, at vi handler uden at tænke noget derved. Fader-vor er den bedste bøn, men Herren har ikke givet os den til daglig brug, men som en norm, hvorefter alle vore bønner skal indrettes. Denne herlige bøn har næsten mistet sin kraft nu, da det er blevet skik at bruge den ved alle lejligheder, både i kirken og i det daglige liv. I hans forslag var der derfor 19 dåbsformularer, 7 for skriftemål, 11 for den hellige nadvere, 10 for brudevielse osv.

Adler fandt vel, at der var for mange formularer i Schwollmanns udkast, og at der måtte træffes et valg imellem dem; men han gik helt ind på hans princip, at

¹⁾ Grundsätze, nach welchen die für Schleswig und Holstein bestimmte Liturgie ausgefertigt worden. 1793.

gudstjenesten skulde oplives ved afveksling. I »Schleswig-holsteinische Kirchenagenda« som udkom 1797, findes 7 måder at døbe børn på; i nogle af disse formularer er trosbekendelsen omtrent forsvunden, og hvor den findes, er der foretaget forbedringer af den, især at leddet »Nedfaren til helvede« er udeladt. — Der er 10 formularer for altergangen; i adskillige af disse er indstiftelsesordene udeladte. Ligeledes er der 10 omskrivninger af fadervor og 15 af velsignelsen. Medens alt dette er taget af Schwallmanns udkast, synes det, at Adler selv er ophavsmand til den radikale forandring af søndagsgudstjenesten. Al messning afskaffes. Når der er sunget en salme, træder præsten for alteret og beder med ansigtet vendt mod menigheden. Der anføres 20 sådanne meget lange bønner, hvori også bønnerne for øvrigheden m. m. skulde optages. Derefter synges en salme og præsten prædiker og slutter med et velsignelsesønske. Derefter atter en kort salme, og »in feierlicher Stille« går kommunikanterne til alteret, eller der katekiseres, hvis der ingen altergang er, og »die Gottesverehrung« ender med et salmevers. På hele denne tørhed bødes der ved klingende ord i bønnerne og formularerne og ved den alt nævnte variation af de sidstnævnte.

Agenden approberedes ved et reskript af 2. December 1796, og ved cirkulærer blev det tilkendegivet provsterne, at den skulde indføres uden foregående bekendtgørelse eller anbefaling fra prædikestolen. Kunde det ikke ske på en gang, skulde det ske lidt efter lidt. Ved dåb og vielse kunde enhver forlange de gamle formularer, men hvor dette ikke skete, skulde de nye bruges. Privatskriftemålet skulde afskaffes; men også her kunde det tillades enkelte at skrive på den gamle måde. Det eneste, der udtrykkelig befaledes, var, at tre rækker nye søndagstekster skulde indføres fra 1. Januar 1798.

Det blev en at A. P. Bernstorffs sidste regerings-handlinger at anordne hele denne upraktiske og uforstandige, og man kan vel med rette sige lidet ærlige frem-

gangsmåde. I et anonymt skrift¹⁾ beklages det, at han, der var død 21. Juni 1797, havde kunnet være med til at påliste menighederne en liturgi, der forudsætter en helt anden opfattelse af kristendommen end den tidligere, og det »uagtet religionen lå ham på hjertet mere end alt andet«. At dette sidste er sandt, er vistnok; men vi møder her atter den besynderlige mangel på kritik overfor betydningen af praktiske kirkelige foranstaltninger, som findes hos de mænd, hvis kristendom var bleven konfessionsløs og derved havde løsrevet sig fra forbindelse med fortiden. De havde derved mistet målestokken, ikke blot for hvilke forandringer der kunde foretages i kirkens ånd, men også for hvilken betydning den nedarvede kirkeorden havde for folket. Derfor blev alle oplysningstidens reformer rodløse planter, der hurtigt visnede, selv hvor de udførtes af mænd, der oprigtigt mente, at de skulde være blevne til Guds ære og menighedens gavn; men der var ingen af dem, over hvem Nemesis kom så hurtigt som over den Adlerske agende.

D. 1. Januar 1798 skulde de nye prædiketekster indføres; men allerede før den tid havde præsterne begyndt at sætte den nye kirkeskik og sakramentforvaltning i gang og derved vakt stor uro i menighederne. Der høres intet om, at bevægelsen havde nogen ledere, eller at der agiteredes, den udbrød af sig selv rundt omkring. Menighederne forlod kirkerne under gudstjenesten, holdt møder og vedtog, at de ikke vilde komme igen, før den holdtes på den gamle måde. Fra Eiderstedt kom der klage med mange underskrifter, over at Luthers katekismus fortrængtes, fadervor forandredes, indstiftelsesordene hørtes ikke ved nadveren, og i de nye formularer taltes der for lidt om retfærdiggørelse og tro. I Bredsted befriede befolkningen

¹⁾ Schreiben eines holsteinischen Kirchspielvogts an einen Freund in Schweden. Det antoges af mange, at det var forfattet af Matthias Claudius. I det kgl. biblioteks katalog anføres Fr. Stolberg som forfatter. Dette er dog næppe rigtigt.

en mand, der var arresteret, fordi han havde brugt skældsord mod præsten, og øvrigheden turde intet gøre derved. I Sydditmarsken var der stor uro, i Preetz truede befolkningen med oprør, hvis de nye prædiketekster indførtes. I Seester i Pinneberg anså landdrosten det for nødvendigt at møde med en afdeling husarer osv.

Slesvig og Holsten var bleven et land, hvor folket var i fuldt oprør mod sine præster. Fordi der ikke var bekendtgjort nogen kongelig befaling til agendens indførelse, troede dens modstandere eller lod som de troede, at det hele var et præstepåfund, og at de kunde søge hjælp hos regeringen, når de modsatte sig den nye ordning. Det kan ikke nægtes, at det var regeringen, der havde bragt dem i en falsk stilling, og da det nu gik galt, var den meget tilbøjelig til at skyde skylden på dem. Dette var overmåde ubilligt; ti præsterne havde ikke gjort andet end at følge den dem givne anvisning med en iver, der viser, at de tyske præster var langt mere fremskredne end de danske. Der høres ikke om nogen eneste præst, der holdt med sin menighed.

Der udkom naturligvis mange småskrifter om denne sag. De fleste gik ud på at tale menighederne tilrette, og grundbetragtningen er i dem alle, at kirken er et helt tomt begreb. Dette udtales med rene ord: »Som en forening af fornuftige væsner til håndhævelse af en sand moralsk religion under frie dydslove er kirken et blot begreb, en tænkt ting, som intetsteds virkelig forekommer«¹⁾. Så kunde der selvfølgelig ikke være tale om, at regeringen havde grebet ind i dens eller dens medlemmers rettigheder. — Så føres stundom biblen, stundom Luther i marken for at vise, at det ikke er utilladeligt at forandre gudstjenesten; men forfatterne glemmer at bevise, at det er tilladeligt at indføre en sådan forandring som den fore-

¹⁾ Freimüthige Beurtheilung des Verfahrens der Dänischen Regierung 1797, s. 8.

liggende og på den måde, som det her var sket. — Der var dog dem, som erkendte, at det var umuligt at tvinge menighederne. En forfatter, der i og for sig fandt agenden fortræffelig, siger, at hvis man vil indføre den med magt, behøves der ingen Robespierre til at lukke kirkerne, de vil blive tomme af sig selv¹).

Langt betydeligere end alle forsvarsskrifterne er to anonyme skrifter, der går ud på at påvise agendens mangler. Det ene er det alt omtalte brev fra en holstensk sognefoged. Det indrømmes, at de nye formularer indeholder meget godt; »men de mangler helt den kristelig evangelisk salvelse, som den med sin bibel og dens ånd fortrolige kristen ikke kan undvære, når han skal opbygges«. Boden nævnes således kun én gang i hele bogen, og forfatteren finder ikke valget tvivlsomt, når det står mellem at bede fadervor, som Kristus selv har lært os det, eller som det i 10 omskrivninger af generalsuperintendent Adler er forandret. Dette skrift vakte ikke ringe opsigt, og der blev udgivet flere andre småskrifter imod det.

Et andet skrift, hvis forfatter kalder sig en slesvigsk herredsfoged, synes derimod ikke at være blevet syn-derlig bemærket, uagtet det utvivlsomt er det dygtigste indlæg mod agenden. Forfatteren går med stort alvor ind på at fremstille forskellen mellem den gamle kristendom og den, som nu forkyndtes, og hvad man end vil dømme om den måde, hvorpå han skifter ret og uret mellem fortid og nutid, er det øjensynligt, at han virkelig sørger over den tilstand, der er indtrådt. »Man må«, siger han, »ikke mene, at vi lægfolk ikke skulde vide, hvad i disse tider er sket og endnu sker, at man borteksegetiserer, bortfilosoferer, bortspotter en hemmelighed efter en anden, en spådom, et under efter det andet, til der kun bliver en fornuftreligion tilbage. Fordum var vor herre Jesus Kristus og hans forsoning så vel som hans lære og eksempel alt; nu hører

¹) Bemerkungen über die freimüthige Beurtheilung osv. 1797 s. 7f.

man næppe ham og hans store værk på jorden nævnes mere. Fordum blev det, der prædikedes, bevist med skriftsprog efter den jævne mands fatteævne. Nu lærer man på mange steder, hvad Spalding, Zollikofer, Beier, Bahrdt osv. har inspireret, enten det stemmer med biblen eller ej, enten det forstås eller ej. Fordum nød næsten enhver præst sin menigheds tillid; nu råder i mange menigheder mistro og mistillid. Fordum var mange af vore lærere de frommeste og sædeligste mænd i sognet; men nu —. Mange seminarister ved for stolthed og pedanteri ikke, på hvilket ben de vil stå; de sætter os alle slags tvivl i hovedet, gør nar af vore gamle, værdige præster, bander værre end soldater, har oftere kortene end biblen i hånden og skammer sig ikke ved frækt at spotte vor hellige tros dyrebareste lærdomme. Og hvorfor er man så ivrig for at indføre agenden? Fordi med formularerne forandres også læremåden. Mange lærdomme, som vi og vore fædre har holdt for og endnu holder for væsentlige stykker af den lutherske trosbekendelse, forties eller udtales ubestemt og skjult, så en jævn kristen vanskeligt kan finde dem, medens enhver Socinianer med glæde vil modtage agendens bønner og formularer¹⁾. Dette skrift synes ikke at have vakt den opmærksomhed, det havde fortjent, dels vel fordi striden alt var ved at stille af, da det udkom, dels vel også fordi dets hele tankegang var så fremmed for de dannede på den tid, at man har kunnet trøste sig ved, at det hele var gammeldags obskurantisme.

Det tyske kancelli følte sig ilde berørt ved de beretninger, det modtog om røret i hertugdømmerne. De gejstlige udtalelser synes mest at være gåede ud på, at agenden skulde indføres med det onde eller med det gode. Adler vilde have have udstedt et cirkulære for at berolige folket; men tillige skulde kirkeforstanderne trues med at miste deres stilling, hvis de ikke bedre befordrede fred i menig-

¹⁾ Schreiben etnes schleswigischen Hargesvoigtes, 1798. s. 6. 10.

heden. Kancelliet vilde dog på ingen måde anvende tvang; omstændighederne, siger det, fordrer eftergivenhed. Det skulde derfor pålægges præsterne, at hvor agenden ikke kunde indføres med menighedens udtrykkelige eller stil-tiende samtykke, skulde det afventes, at dette kunde op-nås. De gamle søndagstekster skulde oplæses også efter 1. Januar 1798, men prædikenen skulde holdes over de nye. En præst, der havde nægtet at døbe et barn efter det gamle ritual, fik en irettesættelse. I henhold til denne forestilling udfærdigedes der under 8. December 1797 et reskript til overretterne; men heller ikke det offentliggjordes, og urolighederne vedblev.

Nu måtte kancelliet endelig 28. Jan. 1798 gøre forslag til et kongeligt patent, der altså skulde bekendtgøres for alle. Det kunde ikke opgives, at de nye prædiketekster skulde indføres, da det var det eneste, kongen i denne sag havde befalet. Men det skulde pålægges præsterne at be-lære menighederne, og fadervor og velsignelsen skulde altid bruges i den oprindelige form. Dette sidste approberedes straks; men der har i statsrådet været stemning for også at opgive prædikenteksterne; ti forestillingen påtegnedes, at om dem skulde der forhandles næste uge. D. 16. Fe-bruar vedtoges det dog, at påbudet om deres indførelse skulde opretholdes. Det synes at have gjort sin virkning, da kongen endelig lod høre fra sig; røret stillede nu af¹⁾.

Resultatet blev, at man i Holsten og den del af Slesvig, som ikke lå under danske bispedømmer, egentlig slet ingen forordnet alterbog havde, men brugte forskellige kirke-skikke omtrent i ethvert sogn. Dette kunde egentlig ikke være de oplyste præster imod, da det gav dem en betydelig lærefrihed. Men straks så det jo ud, som om oplysningens

¹⁾ Helveg, Den danske kirkes historie efter reformationen, 2den udg. II, 260 f. — Fallesen, Magasin II 625 f, Nyt Mag. IV. 134 f. — Kirkehist. Saml. 4de R. II, 611 f. — Det tyske kancellis fore-stilling 8. Dec. 1797, 26. Jan. og 16. Febr. 1798.

sag havde lidt et nederlag overfor, hvad dens talsmænd kaldte tåbelig overtro og mørke fordømme.

Gejstligheden i hertugdømmerne har følt dette, og den har ønsket at bidrage sit til, at en sådan skam ikke oftere skulde overgå den. Endnu 1798 søgte provst Paysen i Slesvig kongelig approbation på oprettelsen af et »Nordisk selskab« til skolevæsnets fremme. Det hedder i planen: »Kirkerne genlyder hist og her endnu af de mørke århundreders dogmatisme. Denne har en ringe, ofte vel endogså skadelig indflydelse på folkets moralitet. Den nærer kun overtro og skræmmer selvtænkning. Skolerne synes hist og her kun at være anstalter til at forkrøble ånden og svække legemerne«. Herpå skulde der bødes ved den nævnte forening, der skulde ordnes i kredse, som skulde omfatte hele landet. Men kancelliet havde fået nok af at lade de oplyste præster handle på egen hånd og havde ikke lyst til at gentage den fejl, det en gang havde begået. Det mente, at blev en sådan forening udbredt, kunde den betragte sig som »en repræsentant for nationen«, folket kunde komme til at tro, at der tilsigtedes stats- og religionsforandringer, og der kunde opstå »ein Zustand der Zerrüttung«. Foreningen fik derfor ikke lov til at danne sig¹⁾.

Men den liturgiske frihed i hertugdømmerne kom dog snart til for oplysningsmændene at stå som et ideal, der også burde efterstræbes i kongeriget, og man hører nu om, at præsterne der begyndte at tage sig friheder overfor ritualen. I Holmens kirke brugtes der lige til 1828 et eget ritual både for dåb, brudevielse og altergang. Det skal være indført i de sidste år af det 18de århundrede, og dets formularer minder stærkt om de Adlerske.

Regeringen og biskopperne var ikke uvillige til at gøre indrømmelser til dem, der ønskede ændringer i det bestående. I Nordborg på Als var der en lille tysk me-

¹⁾ Det tyske kancellis forestilling 10. Avg. 1798.

nighed, som hver 4de søndag havde gudstjeneste på sit eget sprog. Den androg 1799 om, at ritualet af 1685 måtte afskaffes for dens vedkommende »som upassende til nærværende tider og tænke måde«, og den slesvigholstenske agende indføres. Da sognepræsten oplyste, at det egentlig var skriftemålets form, de ønskede forandret, og dette, som biskop T. Bloch udtalte, »ikke udgjorde nogen væsentlig del af religionen«, tillodes det, at det private skriftemål måtte afløses af en offentlig opvækkelsestale fra alteret, medens ritualet iøvrigt indtil videre skulde følges¹).

Kancelliet forespurgte derefter hos biskop Balle, om det ikke kunde være gavnligt, at der gaves en almindelig tilladelse til at holde skriftemålet således, dog at hvem, der ønskede det, kunde blive privat skriftet. Men Balle frarådede dette, dog egentlig kun af hensigtsmæssighedsgrunde. Det vilde være ham selv ganske umuligt til en søndag at berede sig på to taler og have dem begge i hovedet; han begreb ikke, hvorledes han skulde bære sig ad for ej at sammenblande dem. Tiden vilde desuden blive optaget, så skriftemåls- og søndagskatekisation blev umulige, og forandringen vilde slet ikke blive kærkommen for mange oprigtige og gode kristne. Han ønskede, at skriftemålet skulde blive uforandret, kun at absolutionen skulde afløses af et velsignelsesønske²).

Samme år søgte en præst om tilladelse til ved nadveren at bruge en af de Adlerske uddelelsesformularer: »Til frelserens Jesu Kristi ihukommelse, som har givet sit legeme i døden for Dem« osv. Men Balle modsatte sig også dette. Dels fandt han ikke, at denne formular udtrykte sakramentets hele betydning, dels var det i hans øjne urigtigt at give sådanne dispensationer til en enkelt præst; »thi da søger snart den ene dispensation fra bibelens brug, den anden dispensation fra dåb, især hin spæde

¹) Det danske kancellis rotuli 8. Nov. 1799.

²) J. Møller, Teol. Bibl. XII, 298 f.

børns dåb; den tredie fra skriftemål, den fjerde fra sakramentets offentlige forvaltning, den femte fra konfirmationsforretning og så fremdeles. Enhver har sine påfund og kraftdeklamationer. Tilsidst kommer hele menigheden med ansøgninger fra deres side, som den oplyste præst ikke vil frydes over. *Laqueo suo se jugulant moderatores hodierni!*²⁾

Der begyndte virkelig at vise sig tegn til, at Balles spådom kunde gå i opfyldelse. Rundt om i landet sad der alvorlige mænd, som forargedes over pressens tøjlesløshed. Rektor Worm i Horsens skrev i et brev i anledning af »Jesus og fornuften»: »Horrebow demonstrerer, at det ikke bliver godt med menneskene, førend de glemmer både himmel og helvede, både Gud og djævel og får det tåbelige udødelighedshåb af hovedet. Dette recenserer eller anmeldes med største ligegyldighed, med tavs bifaldsmine. Gud! hvor er vi? Det stod endnu tilbage, at vi fik mennesket nedværdiget til et fæ! Dog nu er det snart så afsindigt og barnagtigt, at det mere fortjener Democriti latter end Heracliti tårer. Det kan ikke vare længe, inden den sunde menneskeforstand og mandige sindighed rejser sig til kamp mod denne abderitiske galskab og drengegøglens²⁾.

Men også i København viste der sig tegn på en reaktion. Balle har tidt talt om, at det kun var skribenterne, han havde imod sig, medens den store befolkning, borgere og bønder, stod på hans side, og han kunde beråbe sig på, at den tilslutning, hans bibellæsninger havde fået, var et bevis på, at dette var rigtigt. Han begyndte på dem 1794 og fortsatte dem i alle de år, da han var indviklet i strid på alle sider. Hver søndag eftermiddag samlede han en stor kreds af københavnske borgere, først i Waisenhusets kirke, og, da denne var brændt 1795, i Garnisonskirken. Der hørte mod til under de daværende

¹⁾ J. Møller, Teol. Bibl. XII, 314 f.

²⁾ J. Møller, Nyt teol. bibl. XIX, s. 178.

omstændigheder, ikke blot at holde disse forsamlinger, men også at komme til dem; ti her måtte man finde sig i at mødes med alt, hvad der var tilbage af pietistisk og herrnhutisk opvækkelse, og det regnede ned over biskoppen og hans tilhørere med spot og foragt, ligesom der udbredtes onde rygter om »tøsene, der sig til bibellæsning trænge«, som det hedder i Malte C. Bruns »Aristokraternes katekismus«.

I året 1797 dannede der sig en komite af 5 mænd, der indsamlede bidrag til en hædersgave til Balle som tak for bibellæsningerne. Bidraget var sat meget lavt, men der indkom henimod 1000 rd. Blandt yderne var der kristne af alle konfessioner, der fandtes i København, endog nogle Jøder. Så nær syntes man at være ved at virkeliggøre det ideal, at alle konfessionsforskelle skulde hæves og alle religiøse mennesker samles i en fælles kirke. Der sloges da en guldmedallie med biskoppens billede på forsiden og på bagsiden en stormende sø, hvori en klippe, der bar en kvindelig figur, religionen, tilsløret med kors og bibel i den højre hånd og en brændende fakkell i den venstre¹⁾. I baggrunden ses et skib; overskriften er: »Religionens ven, statens ven«. Mt. 10. 32. Balle takkede i en offentlig skrivelse. Gaven er ham »et pant på danske borgeres urokkelige hengivenhed til sandheds ord kommet fra Gud. Den er et bevis, som taler fra slægt til slægt om nordisk troskab mod kristeligt samfund og kristeligt fædreland«.

I det hele er det fra 1797 kendeligt, at den understrøm i befolkningen, som Balle stolede på, begyndte at komme op til overfladen. Medens pressefriheden vakte

¹⁾ Når religionen fremstilles tilsløret, skal derved sikkert antydes, at den er mysteriet, som fornuften ikke formår at gennemtrænge. Det er den samme tanke, som F. L. Stolberg udtrykker således, at intet er fordærveligere end de moderne teologers anstrengelse for at løfte det hellige slør, Gud har bredt over sig og så meget i religionen. Jansen, F. L. Stolberg I. s. 121.

betænkelighed hos regeringen, fordi landets forfatning angrebes, forargede den befolkningen i det hele, fordi religionen forhånedes. Der var også tidligere fremkommet klager derover, men de havde ikke formået at trænge igennem; nu vilde det ikke længere lykkes at slå dem ned. Der samledes i København underskrifter på en ansøgning til kongen om, at der måtte indføres censur for alle skrifter, der handle om religionssagen. Den synes at være udgået fra det herrnhutisk-pietistiske parti, justitsråd C. Pontoppidan, prokanslerens søn, skal have forfattet den. Rahbek søgte først i »Tilskueren« at tage den af dage ved at gøre nar af den: Nogle medborgere har klaget over, at man ikke har villet lade dem beholde deres arvesynd, man har gjort sig umage for at slukke den evige ild, man vil ikke tillade dem at fristes af djævelen osv. Men det lykkedes ikke at stanse den, den blev med 300 underskrifter indleveret i kancelliet. — Den fik ikke nogen øjeblikkelig virkning, men da det to år senere var blevet alvor med, at der skulde udarbejdes en trykkefrihedslov, pålagde statsrådet d. 7. April 1799 kancelliet i anledning af denne ansøgning »at forelægge Hs. Maj. alt, hvad loven og anordningerne indeholdt angående mundtlig og skriftlig yttrelse eller bekendtgørelse ved trykken imod religionen eller den i kongens riger og lande vedtagne protestantiske lære, samt hvad der i så fald er foreskrevet politimesteren i ældre og nyere tider«¹⁾).

Så udkom presseloven af 27. Septemher 1799, og det er unægteligt, at den indskrænkede trykkefriheden adskilligt. Men det er dog overraskende, at den på en gang kunde gøre det af med den tilsyneladende så frodige tidsskrift-litteratur, så der, som Rahbek siger, blev stille på det danske parnas. Dette viser, at de »oplyste« forfattere ikke havde været noget virkeligt udtryk for den offentlige me-

¹⁾ Tilskueren 1797 nr. 18. 19. 23. E. Holm, Den offentlige mening og statsmagten s. 153. Supplikprotokol 1797, I, nr. 5304.

ning, men kun en litterær klike, der til en tid havde behersket den. Med det nye århundrede gryede der en ny dag. Det betydede ikke, at oplysningstidens arbejde nu skulde udskydes, og at man atter skulde vende tilbage til det gamle, det var kun illusion, når mange anså det for muligt. — De mænd, hvem æren for fremskridtet i det 19. århundrede tilkommer, Mynster, Grundtvig, Steffens, Øhlenschläger, Ørsterne og flere, var jo alle opvoksede i oplysningstiden, og når vi vil opgøre dens bo, må det ikke forglemmes, at der næppe nogensinde i Danmark har været en ungdom, af hvilken der er fremgået så mange betydelige mænd. De bærer alle mange mærker af den tid, hvori de er opvoksede, og de vilde aldrig være blevet det, de blev, eller have udrettet det, de udrettede, havde det ikke været tilfældet. Ti opgaven var ikke at tilintetgøre det, som oplysningen havde kæmpet for, men at bevare dens levedygtige tanker, samtidig med at det bånd, som forenede nutid med fortid, atter knyttedes. Nedbrydningens og oprydningens tid var forbi, opbygningen skulde begynde, og bygmestrene stod rede til at tage fat; men det var oplysningstiden, der havde opdraget dem og gjort dem skikkede til arbejdet.
